

ΜΙΑ ΚΙΝΗΣΗ ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΗΣ ΑΝΑΓΕΝΝΗΣΕΩΣ
ΤΟΥ ΥΠΟΔΟΥΛΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ ΚΑΤΑ ΤΟΝ 16ο ΑΙΩΝΑ
(1540-1550)

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ἡ δευτέρα εἰκοσιπενταετία τοῦ 16ου αἰώνα εἶναι πολὺ σημαντικὴ γιὰ τὴν Εὐρώπη, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὸν Ἑλληνισμό, γιὰτὶ μὲ βᾶση τὴν πείρα ἀπὸ τὴν μελέτη τῶν κλασικῶν κόσμων τῆς ἀρχαιότητος ἐκδηλώνονται τώρα σὲ ὄλους τοὺς τομεῖς τῆς πνευματικῆς δραστηριότητος ἐπαναστατικὲς τάσεις. Στὶς καλὰς τέχνες, στὴν φιλοσοφία, στὶς ἐπιστῆμες, στὴν θρησκεία, στὴν θεώρηση γενικὰ τῆς ζωῆς, ὑπάρχει μιὰ νέα στάση, ποὺ χαρακτηρίζεται θεμελιακὰ ἀπὸ τὴν πίστη στὴν προσωπικὴ ἀξία τοῦ ἀνθρώπου, ἐκδηλώνεται μὲ τὴν ἄρνηση τοῦ δογματισμοῦ, τὴν κριτικὴ καὶ ἀναθεωρητικὴ διάθεση ὅλης τῆς παραδόσεως, καὶ σκοπεύει στὴν ἀναθεμελίωση τῆς ζωῆς μὲ βᾶση ἓνα νέο πνεῦμα. Ὅλα αὐτὰ τὰ νέα φαινόμενα ἐκφράζουν τὶς ὄριμες πιά στιγμὲς τῆς Ἀναγεννήσεως, ἡ ὁποία σημάδεψε τὸν 15ο αἰώνα μὲ τὴν ἔξαρση τῆς σπουδῆς τῶν ἀνθρωπιστικῶν γραμμάτων, γιὰ νὰ καταλήξῃ στὸν 16ο αἰώνα σὲ ἰδεολογικὲς θεωρήσεις ποὺ ἀποτέλεσαν τὸν νέο κανόνα τῆς πολιτιστικῆς ζωῆς τῆς Εὐρώπης.

Τὸ ὄριμασμα αὐτὸ τῆς Ἀναγεννήσεως ἔχει ὡς ἀποτέλεσμα νὰ φανερωθοῦν συγκρούσεις καὶ ἀναστατώσεις στὸν πνευματικὸ χῶρο τῆς Εὐρώπης, ποὺ δυναμώνουν τὶς ἐθνικὲς τάσεις, ἐνισχύουν εἰς βᾶρος τῆς λατινικῆς τὶς ἐθνικὲς γλώσσες, καὶ κυρίως κάνουν κανόνα ἀνάγκης τὴν πνευματικὴ καὶ ἠθικὴ ἐξύψωση τῆς μεγάλης μάζας τῶν ἀνθρώπων, ὥστε νὰ πάρουν, μετὰ ἀπὸ φωτισμὸ καὶ αὐτογνωσία, ὑπεύθυνη προσωπικὴ θέση ἀπέναντι στὰ πνευματικὰ, ἠθικὰ, θρησκευτικὰ καὶ ἄλλα προβλήματα τῆς ἐποχῆς. Αὐτὲς οἱ τάσεις βρῖσκουν διέξοδο καὶ δυναμώνουν κυρίως μὲ τὸ ξέσπασμα τῶν μεταρρυθμιστικῶν καὶ ἀντιμεταρρυθμιστικῶν κινήσεων τῆς Δυτικῆς Ἐκκλησίας.

Ἡ πνευματικὴ αὐτὴ ἀναστάτωση ἔχει τὶς ἀνάλογες προεκτάσεις καὶ ἐπιδράσεις καὶ στὸν Ἑλληνισμό, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ ἐκδηλωθοῦν ἀναγεννητικὲς προσπάθειες στὴν παιδεία, καρπὸς πρωτότυπης καὶ ἐνεργητικῆς στάσεως τῶν ἐκφραστῶν τοὺς ἀπέναντι στοὺς νέους προσανατολισμοὺς τῶν Εὐρωπαίων.

Τὰ γενεσιουργὰ αἴτια αὐτῶν τῶν ζυμώσεων, ποὺ μὲ ὀλιγότερη ἢ περισ-

σότερη ἔνταση ἐκδηλώνονται καὶ στὸν εὐρωπαϊκὸ καὶ στὸν ἑλληνικὸ πνευματικὸ χῶρο, ἔχουν διαφορετικὲς ἀφετηρίες. Τὸ ἴδιο ὅμως διαφορετικοὶ εἶναι γιὰ τοὺς Εὐρωπαίους καὶ τοὺς Ἕλληνες καὶ οἱ στόχοι στοὺς ὁποίους σκοπεύουν.

Στοὺς Εὐρωπαίους ἡ ὅλη κίνηση ξεκινᾷ ἀπὸ ἓνα αἶσθημα ἀκμῆς καὶ δυναμικῆς ὀριμάνσεως τῆς πνευματικότητάς τους, ποὺ ζητᾷ τώρα νέες ιδεολογικὲς θεμελιώσεις. Οἱ Εὐρωπαῖοι κλονίζουν καὶ ἀντιμάχονται τὶς παλαιὲς ἀντιλήψεις καὶ τὶς καθιερωμένους δογματικὰ ὡς τότε ἀρχές γιὰ τὸν ἄνθρωπο, γιὰ τὴν ζωὴ, γιὰ τὸν κόσμον γενικὰ. Εἰσάγουν ἓνα νέο ἐπαναστατικὸ σύστημα ἰδεῶν μὲ ἓνα ἀνανεωμένο ἀνθρώπινο ἰδεῶδες. Ἡ κίνηση αὐτὴ, σὰν ὁμαδικὸ φαινόμενο, ἐκφράζει τὴν τόνωση τῆς μόνιμης ἀνάγκης τῶν λαῶν τῆς Εὐρώπης ν' ἀπαλλαγοῦν ἀπὸ τὴν ἐθνικὴ ἀνωμμία καὶ νὰ ὀδεύσουν ἓναν δρόμο, ὅπου ἀναγεννημένες πνευματικὲς δυνάμεις καὶ ιδεολογικὲς ἀρχές θὰ τοὺς ὀδηγήσουν σὲ μιὰ πρωτόγνωρη γι' αὐτοὺς καὶ γεμάτη γοητεία ἐθνικὴ ὑπόσταση· σὰν ἀτομικὸ πάλι φαινόμενο δείχνει τὴν ὁρμὴ γιὰ ἐξατομίκευση τοῦ ἀνθρώπου καὶ γιὰ ὑπεύθυνη προσωπικὴ τοποθέτηση ἀπέναντι σὲ ὅ,τι σχετίζεται μὲ τὴν ὑπαρξή του.

Στοὺς Ἕλληνες, ἀντίθετα, ὑπάρχει ἡ συνείδηση τῆς ἠθικοπνευματικῆς τους παρακμῆς, καὶ οἱ ὅποιες κινήσεις ἐκδηλώνονται ἀποτελοῦν προσπάθειες νὰ συγκρατηθῇ ὁ Ἕλληνισμὸς ἀπὸ μεγαλύτερη πτώση καί, στὴν ἰδεώδη περίπτωση, ν' ἀναγεννηθῇ μὲ ἀφετηρία τὴν μεγάλη του παράδοση. Γιατὶ τόσο ὁ χριστιανισμὸς ὅσο καὶ ὁ ἑλληνισμὸς, σὰν ιδεολογικοὶ κόσμοι, σφράγισαν ὀλόκληρες περιόδους τῆς ἑλληνικῆς ἱστορίας, καὶ γιὰ τοὺς Ἕλληνες ὁ Μεσαίωνας δὲν ἀποτελεῖ, ὅπως γιὰ τοὺς Εὐρωπαίους, τὴν ἀφετηρία τῆς ἐθνικῆς τους ζωῆς, ἀλλὰ μιὰ περίοδο στὴν ὁποία μόνον ἐπίσημα ἀτόνησε τὸ ἐθνικὸ τους πρόσωπο. Ἔτσι γιὰ τὸν Ἕλληνισμὸ στὴν ἐποχὴ αὐτὴ δὲν ὑπάρχει πρόβλημα νέου ιδεολογικοῦ προσανατολισμοῦ, ἀλλὰ πρόβλημα διεργασίας καὶ ὀρθῆς χρησιμοποίησεως τῆς παραδόσεως, γιὰ νὰ πετύχῃ τελικὰ τὴν ἠθικοπνευματικὴ του ἀνάταση.

Στὸ χρονικὸ διάστημα ἀπὸ τὴν Ἄλωση ὡς τὴν ἐποχὴ αὐτὴ τρία βασικὰ στοιχεῖα χαρακτηρίζουν τὴν πνευματικὴ ζωὴ τοῦ Ἕλληνισμοῦ: Τὸ πρῶτο εἶναι ὅτι λείπουν ἀπὸ τὸν ὑπόδουλο Ἕλληνισμὸ ἰσχυρὲς πνευματικὲς προσωπικότητες, καὶ ἐπειδὴ ἔφυγε ὁ μεγάλος ὄγκος τῶν ἑλληνιστῶν σοφῶν, πρὶν καὶ κατὰ τὴν Ἄλωση, στὴν Δύση, καὶ γιὰ τὸ ἓνα μεγάλο μέρος ἀπὸ τοὺς ἐκφραστὲς τοῦ χριστιανικοῦ ἀνθρωπισμοῦ, μὴν ἀντέχοντας τὶς ὀδυνηρὲς συνθῆκες τῆς δουλείας, ἀναχώρησε στὰ διάφορα μοναστήρια καὶ χάθηκε γιὰ τὸν ὑπόλοιπο κόσμον. Τὸ δεύτερο εἶναι ὅτι ὑπάρχει ἓνα βαθὺ ρῆγμα στὴν ἑλληνικὴ πνευματικὴ ἡγεσία ἀνάμεσα στοὺς ἐκπροσώπους τοῦ ἑλληνικοῦ ἀνθρωπισμοῦ τῆς Εὐρώπης καὶ τοῦ χριστιανικοῦ ἀνθρωπισμοῦ τοῦ τουρκοκρατούμενου χώρου, ρῆγμα ποὺ τοὺς χωρίζει καὶ γεωγραφικά, ἀλλὰ περισσότερο ιδεολογικά. Ἡ διάσταση αὐτὴ, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἀμοιβαία ὑποτίμηση ποὺ συντηρεῖ τὸν ἀπομονωτισμὸ

τους, εκδηλώνεται και με μια διαφορετική και ασυμβίβαστη την μια προς την άλλη αντιμετώπιση των προβλημάτων του υπόδουλου 'Ελληνισμού, αντιμετώπιση που συνδέεται γι' αυτούς με ευρύτερες πνευματικές θεωρήσεις, χωρίς όμως το ανάλογο ενδιαφέρον τους, ώστε αυτές να εγγίζουν την βούληση και τις πραγματικές έσωτερικές ανάγκες του μεγάλου πλήθους των 'Ελλήνων. Τέλος, το τρίτο στοιχείο, που επηρεάζεται πολύ από τα δύο προηγούμενα, αλλά και συνδέεται αναπόσπαστα με το ίδιο το καθεστώς της δουλείας, είναι η ήθικοπνευματική πτώση του 'Ελληνισμού.

Σ' αυτήν λοιπόν την περίοδο των πνευματικών αναστατώσεων της Ευρώπης, ειδικά στην δεκαετία 1540-50, εκδηλώνονται αναγεννητικές κινήσεις, με πρωτοβουλίες 'Ελλήνων του έξωτερικού, οι οποίες τείνουν ν' αποκαταστήσουν ισορροπία και όρθο προσανατολισμό στην πνευματική ζωή του 'Ελληνισμού με μια συνδυασμένη χρησιμοποίηση της παραδόσεως και της σύγχρονης ελληνικής πραγματικότητας και με κέντρο ενδιαφέροντος, για πρώτη φορά τώρα, τον μεγάλο όγκο του 'Ελληνισμού.

Η μικρή αυτή μελέτη¹ χρονικά καλύπτει την δεκαετία 1540-50 και χωρίζεται σε δύο μέρη: Στο πρώτο, με την παρουσίαση και ανάλυση χαρακτηριστικών στοιχείων της εποχής, επιδιώκεται να περιγραφοῦν γενικές διακηρύξεις και προσπάθειες για την πνευματική καλλιέργεια του υπόδουλου 'Ελληνισμού, εκδηλώσεις οφειλόμενες κυρίως στην παρουσία του πατριάρχη Διονυσίου Β' στον οίκουμενικό θρόνο της Κωνσταντινουπόλεως· σκοπός του μέρους αυτού είναι να δοθῆ ἡ πνευματική ἀτμόσφαιρα, μέσα στην οποία θά φανῆ ἡ συστηματικότερη προσπάθεια του Νικολάου Σοφιανού. Στο δεύτερο μέρος αναλύεται διεξοδικά το παιδευτικό πρόγραμμα του Σοφιανού, ὁ ὁποῖος και ἐκφράζει τὴν κορυφαία στιγμή τῆς κινήσεως για τὴν πνευματικὴ ἀναγέννηση τοῦ 'Ελληνισμοῦ αὐτῆς τῆς ἐποχῆς. Ὁ χρονικὸς ἐντοπισμὸς τοῦ θέματος στὴν πέμπτη δεκαετία τοῦ 16ου αἰώνα ἔχει οὐσιαστικὸ περιεχόμενο, γιατί σ' αὐτὴν ὑπάρχει τὸ κορύφωμα ἑνὸς πνευματικοῦ φανερώματος, τὸ ὁποῖο ἀτονεῖ μετὰ ἀπὸ

1. Τὸ θέμα τῆς μελέτης αὐτῆς ἀποτελεῖ μέρος μιᾶς ευρύτερης ἐργασίας — θὰ ὑποβληθῆ ὡς διδακτορικὴ διατριβή —, στὴν ὁποία ἐξετάζονται συνθετικότερα τὰ πνευματικὰ φαινόμενα τοῦ υπόδουλου 'Ελληνισμοῦ κατὰ τὸν πρῶτο αἰώνα τῆς Τουρκοκρατίας. Ἐκτός ἀπὸ τὶς συνηθισμένες στὸ περιοδικὸ βραχυγραφίες, χρησιμοποιῶ καὶ τὶς ἀκόλουθες: BH: E. Legrand, Bibliographie Hellénique (15. s., 16. s.), τ. 1-4, Παρίσι 1885-1906. Α. Βακαλοπούλου, Ἱστορία: Ἱστορία τοῦ Νέου 'Ελληνισμοῦ, τ. 1-3, Θεσσαλονίκη 1961, 1964, 1968. Γενναδίου Ἄπαντα: L. Petit - X. A. Siderides - M. Jugie, Γεωργίου Σχολαρίου ἅπαντα τὰ εὑρισκόμενα, τ. 1-7, Παρίσι 1928-1937. Ἑλληνομνήμων: Α. Μουστοξύδου, Ἑλληνομνήμων ἢ Σύμμικτα Ἑλληνικά, φιλλάδια 1-12 (1843-1853). Turcograecia: Martini Crusii, Turcograeciae libri octo, in Academia Tybigensi graeco et latino professore, utraque lingua edita, Βασιλεία 1584.

τὰ μέσα αὐτοῦ τοῦ αἰώνα: ἄλλες προσπάθειες μὲ διαφορετικὴ ποιότητα καὶ διαφορετικὲς ἐπιδιώξεις θὰ προβάλουν ὑστερώτερα, μὲ κύριο χαρακτηριστικὸ τὴν δράση καὶ τὴν ἀντίδραση στὶς θρησκευτικὲς προπαγάνδες τῶν Δυτικῶν, οἱ ὁποῖες ἐκδηλώνονται στὸν ὑπόδουλο Ἑλληνισμό.

Ἡ σημασία τῆς περιόδου 1525-1550, καὶ εἰδικότερα τῆς δεκαετίας 1540-1550, ὡς σταθμικῆς γιὰ τὴν πνευματικὴ ἱστορία τοῦ Ἑλληνισμοῦ, δὲν ἔχει ἐκτιμηθῆ ὡς τώρα ὅσο ἔπρεπε. Γι' αὐτό, ἐνῶ στὴν εἰκοσιπενταετία αὐτὴ ὑπάρχει μιὰ ταυτόχρονη ἐκδήλωση πολλῶν πνευματικῶν φαινομένων πού συνθέτουν μιὰ χαρακτηριστικὴ καὶ ἐξαιρετικὰ ἐνδιαφέρουσα ἔκφραση τῆς πνευματικῆς ποιότητος ἔθνου τοῦ Ἑλληνισμοῦ, ἡ βιβλιογραφία γύρω ἀπὸ τὸ θέμα αὐτό δὲν εἶναι ἐπικεντρικὴ, ἀλλὰ θίγονται ἀπόψεις μόνο τῶν πνευματικῶν ἐκδηλώσεων τῆς ἐποχῆς αὐτῆς, κοιταγμένες ἀπὸ διαφορετικὲς σκοπιεὲς καὶ ὄχι φυσικὰ ἐνταγμένες μέσα σὲ μιὰ ὁμόκεντρη κίνηση¹.

Ἡ μελέτη αὐτὴ βασίζεται κυρίως σὲ πηγές πού ἐκδόθηκαν αὐτοτελῶς ἢ μέσα σὲ ἄλλες μελέτες καὶ οἱ ὁποῖες εἴτε δὲν χρησιμοποιήθηκαν ὡς τώρα, εἴτε δὲν ἐρευνήθηκαν μὲ τὸν στόχο πού μᾶς ἐπέβαλε τὸ θέμα μας. Βασίζεται ἐπίσης σὲ πλῆθος ἄλλα βοηθήματα, ἀπὸ τὰ ὁποῖα χρησιμοποιοῦνται μόνο ἐκεῖνα τὰ στοιχεῖα πού ὑποβοηθοῦν στὴν κατανόηση τῶν κινήσεων τῆς ἐποχῆς. Σύμφωνα μὲ τὸ πνεῦμα αὐτό ἀποφεύγονται ἀκόμη καὶ οἱ σύντομες βιογραφικὲς καὶ ἄλλες πληροφορίες, γιὰ τίς ὁποῖες δὲν γίνεται οὔτε ἡ βιβλιογραφικὴ τους κάλυψη, ἐφόσον αὐτὲς δὲν ἔχουν ἄμεση σύνδεση μὲ τὸ θέμα.

Ἡ ἐργασία αὐτὴ δὲν ξεκίνησε μὲ στόχο ἱστοριοδικτικὲς ἀναζητήσεις, ὥστε νὰ παρουσιάσῃ νέα ἄγνωστα στοιχεῖα. Χρησιμοποιεῖ τὴν ὡς τώρα γνωστὴ στὸν συγγραφέα σπουδαιότερη βιβλιογραφία καὶ ἐπιχειρεῖ νὰ ἐπισημάνῃ καὶ νὰ ἐπεξεργασθῆ στοιχεῖα, τὰ ὁποῖα συνθέτουν μιὰ πολὺ ἐνδιαφέρουσα προσπάθεια πνευματικῆς ἀναγεννήσεως τῶν ὑπόδουλων Ἑλλήνων. Μιὰ προσεχῆς ἐρευνα πιθανόν ν' ἀποκαλύψῃ περισσότερα στοιχεῖα γιὰ τοὺς φορεῖς τῶν ἀναγεννητικῶν προσπαθειῶν πιθανόν νὰ ὑπάρχουν καὶ ἄλλες προσωπικότητες, οἱ ὁποῖες μὲ τὸ ἔργο τους δικαιοῦνται νὰ τοποθετηθοῦν μέσα σ' αὐτὲς τίς κινήσεις. Οἱ βασικὲς ὅμως θέσεις γιὰ τὴν ὀριακὴ σημασία αὐτῆς τῆς ἐποχῆς νομίζομε ὅτι θὰ ἔχουν ἤδη ἐπισημανθῆ. Ἄν ἔτσι συμβαίῃ, τότε ἡ μικρὴ αὐτὴ ἐργασία θὰ ἔχῃ ἐπιτύχει τὸν σκοπὸ της, ν' ἀποτελέσῃ δηλαδὴ μιὰ μικρὴ συμβολὴ στὴν ἱστορία τῆς πνευματικῆς ζωῆς τοῦ Ἑλληνισμοῦ ἐπὶ Τουρκοκρατίας.

Ἡ μελέτη αὐτὴ ἀποτελεῖ διπλωματικὴ ἐργασία μεταπτυχιακῶν σπουδῶν. Βλέπει τὴν ὀλοκλήρωσή της χάρις στὴν συμπαράσταση τῶν σεβαστῶν καθηγητῶν τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσ-

1. Τὸ θέμα τὸ ἀναπτύσσω ἀναλυτικὰ στὴν διατριβή μου.

σαλονίκης κ.κ. 'Αποστόλου Ε. Βακαλοπούλου, 'Ανδρέα Μιχαηλίδη-Νουάρου, Καρόλου Μητσάκη, οι όποιοι με προθυμία ανέλαβαν νά έποπτεύσουν τις μεταπτυχιακές μου σπουδές και έκριναν, μαζί και ό καθηγητής κ. Χρ. Πατρινέλης, ώς μέλη τής 'Επιτροπής τήν έργασία' τούς εύχαριστώ θερμά και άπό αύτή τήν θέση. 'Ιδιαίτερα εκφράζω βαθύτατες τις εύχαριστίες μου πρós τόν ιστορικό του Νέου 'Ελληνισμού κ. 'Απόστ. Ε. Βακαλόπουλο, για τήν έμπιστοσύνη με τήν όποία με έτίμησε και για τήν εύγενική του βοήθεια — τόσο σέ ειδικά, όσο και σέ γενικά θέματα μεθόδου έργασίας — κατά τήν διάρκεια τών σπουδών μου, καθώς και για τις πολύτιμες ύποδείξεις του ώς εισηγητή αύτής τής μελέτης, χάρη στις όποιες και πήρε αύτή τήν τελική της μορφή ¹.

Μ έ ρ ο ς Α'

Η ΚΙΝΗΣΗ ΜΕ ΚΕΝΤΡΟ ΤΟΝ ΟΙΚΟΥΜΕΝΙΚΟ ΠΑΤΡΙΑΡΧΗ ΔΙΟΝΥΣΙΟ Β'

1. ΓΕΝΙΚΑ

Τό ρήγμα, πού ύπῆρχε στήν πνευματική ζωή του Βυζαντίου πριν άπό τήν "Αλωση ανάμεσα στους έκπροσώπους του έλληνικού και του χριστιανικού άνθρωπισμού ², ή "Αλωση τó σφράγισε και γεωγραφικά. "Ετσι μεταφέρεται ή δράση τών έλληνιστών λογίων στήν Δύση, ενώ στόν τουρκοκρατούμενο χώρο έχουν άποκλειστική παρουσία οι "Ελληνες λόγιοι του χριστιανικού άνθρωπισμού. 'Υπάρχει όμως κοινό γνώρισμα στήν αντιμετώπιση τής καταστάσεως τής δουλείας άπό τούς έκφραστés τών δύο αύτών ιδεολογικών κόσμων: άγωνίζονται, όσο μπορούν, νά διατηρήσουν έστω λείψανα του κόσμου τους με τήν πίστη ότι αύτά είναι ίκανά νά συντηρήσουν ζωντανή τήν μνήμη τών παλαιών

1. Αισθάνομαι τήν ανάγκη νά εύχαριστήσω και τόν σεβαστό μου καθηγητή κ. Λίνο Πολίτη, στόν όποϊον όφείλω όχι μόνο βιβλιογραφικές και άλλες ύποδείξεις αλλά και τήν φροντίδα για τήν δημοσίευση τής μελέτης αύτής.

2. Στήν πρόοδο τής μελέτης θά επαναλαμβάνονται συχνά οι όροι «έξανθρωπισμός», «χριστιανικός άνθρωπισμός» και «έλληνικός άνθρωπισμός». 'Ο πρώτος όρος εκφράζει τήν τάση για τήν ήθικοποίηση του ανθρώπου, για τήν κατάκτηση τής άληθινής ανθρώπινης φύσεως· ό δεύτερος χρησιμοποιείται με τήν έννοια ότι γι' αύτόν τόν έξανθρωπισμό γίνεται δεκτό τó χριστιανικό ιδεώδες με τόν αντίστοιχο ιδεολογικό κόσμο, ενώ ό τρίτος με τήν έννοια ότι δέχεται τó άρχαίο έλληνικό ιδεώδες και τις αξίες του άρχαίου έλληνικού κόσμου για τόν έξανθρωπισμό του ανθρώπου. Φυσικά οι δύο τελευταίες έννοιες ποτέ δέν έχουν έντελώς στεγανά όρια.

μεγαλείων — παρηγοριά στήν μεγάλη δυστυχία —, ἀλλὰ καί νά κρατήσουν τὸν Ἑλληνισμό δεμένον μὲ τὴν λόγια παράδοση, τὴν ἑλληνική οἱ πρῶτοι, τὴν χριστιανική οἱ δεύτεροι. Αὐτὴ ἡ στάση συνδέεται ἀκόμη καί μὲ τὴν πίστη ὅτι ἡ κατάσταση τῆς δουλείας εἶναι πρόσκαιρη, καί γι' αὐτὸ εἶναι ἀπαραίτητη ἡ διατήρηση τῶν ἰδεολογικῶν θέσεων· ἀλλὰ αὐτὸ μὲ διαφορετικὴ ἀντίληψη γιὰ τοὺς δύο κόσμους.

Γιὰ τοὺς ἐκπροσώπους τοῦ ἑλληνικοῦ ἀνθρωπισμοῦ ἡ καλλιέργεια τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων ἐπιβάλλεται καί σὰν τρόπος λυτρώσεως ἀπὸ τὸν τύραννο, ἀλλὰ καί σὰν ἀνάγκη γιὰ τὴν ἐπικράτηση τῶν γραμμάτων αὐτῶν στήν νέα περίοδο τοῦ Ἑλληνισμοῦ ποὺ θ' ἀρχίση μετὰ τὴν ἀπελευθέρωσή του· καί τὸ ἀναλύομε: Οἱ Βυζαντινοὶ λόγιοι ὡς τὸ 1535 περίπου ζοῦν στήν Εὐρώπη τραγικὲς καταστάσεις. Τὸ ἀνέλπιστο τῆς Ἀλώσεως, οἱ σκληρὲς συνθήκες ζωῆς ποὺ γρήγορα ἀντιμετωπίζουν ἀκόμη καί γιὰ τὴν ἱκανοποίηση στοιχειωδῶν βιοποριστικῶν ἀναγκῶν, ὁ πλάνητας καί ἐπαίτης βίος τους¹ ἀπὸ ἰσχυρὸ σὲ ἰσχυρὸ, ἡ προσβλητικὴ πολλὰς φορὲς συμπεριφορὰ τῶν Εὐρωπαϊῶν πρὸς τοὺς ἀπάτριδες σοφούς², αὐτὰ καί πολλὰ ἄλλα δυναμώνουν τὴν ἀπελπισία καί προκαλοῦν τὴν κρυφὴ ἐλπίδα γιὰ τὴν προσωρινότητα τῆς δυστυχίας τους καί γιὰ τὴν ἀποκατάσταση τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας. Προσπάθειες ὅπως τοῦ πάπα Πίου Β' (1458-64)³ συντηροῦν γιὰ πολὺ αὐτὴ τὴν ἐλπίδα. Γι' αὐτὸ καί

1. «Καί τοὺς μὲν ἄλλους πολίτας, τοὺς μὲν ὑπ' ἀνάγκης, τοὺς δὲ πρόφασιν ποιουμένους τὴν κοινὴν τύχην καί μετὰ τὴν ἰδίαν ἐλευθερίαν, πᾶσαι μὲν ἤπειροι, πᾶσαι δὲ νῆσοι καθάπερ ἄχθος τι μέγα ἐπαιτιοῦντας ἄχρι καί νῦν δέχονται», ἔγραφε ὁ πατριάρχης Γεννάδιος τὸ 1456· βλ. Γενναδίου Ἄπαντα, 1, σ. 280. Μὲ πολλὴ πικρία μιλά σ' ἐπιστολὴ του ἀπὸ τὴν Μεσσήνη, χρονολογημένη μετὰ τὸ 1476, ὁ Κωνσταντῖνος Λάσκαρης γιὰ τὶς ἄσχημες συνθήκες ζωῆς ποὺ ἀντιμετωπίζουν οἱ Ἕλληνες λόγιοι στήν Ἰταλία, καί ἀναφέρει ὡς παραδείγματα τὸν Θεόδωρο Γαζῆ, τὸν Ἀνδρόνικο Κάλλιστο, τὸν Φραγκοῦλιο, τὸν Δημήτριο Καστηνὸ καί τὸν Ἰωάννη Ἀργυρόπουλο· βλ. BH 1, σ. LXXX. Ἀνάλογες σκέψεις γιὰ τὴν θλιβερὴν κατάστασιν τῶν Ἑλλήνων σοφῶν βλ. Ch. Boerner, *De doctis hominibus Graecis litterarum graecarum in Italia instauratoribus*, Λιψία 1750, σ. 84, F. Schoell, *Istoria della letteratura Greca profana dalla sua origine sino alla presa di Constantinopoli fatta dai Turchi* (recata in italiano per la prima volta con giunte ed osservazioni critiche da Emilio Tiplido Cefaleno), τ. 6, Βενετία 1830, σ. 66, Α. Ε. Βακαλοπούλου, Ἱστορία, 1, σ. 334-335.

2. Μὲ τρόπο ἐγωιστικὸ καί αὐτάρεσκο ὁ Angelo Poliziano, στὸ ἐναρκτήριο μάθημά του στὸ πανεπιστήμιον τῆς Φλωρεντίας τὸ 1485, ἔδειχνε ὅτι γιὰ τὴν καλλιέργεια τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων δὲν ἦταν πιά ἀπαραίτητη ἡ παρουσία τῶν Ἑλλήνων σοφῶν: «...in Italia, parlano il sermone attico con tanta purezza e facilità che Atene, lungi dal sembrare distrutta e occupata dai barbari, appare d'un tratto risorta ed emigrata con tutta la sua cultura e sapienza sulle rive dell'Arno», G. Cammelli, *Manuele Crisolora*, Φλωρεντία 1941, σ. 6. Γιὰ τὸ θέμα ἀναλυτικότερα βλ. Α. Βακαλοπούλου, Ἱστορία, 1, σ. 335-337.

3. Γιὰ ὅ,τι σχετίζεται μὲ τὴν προετοιμασίαν σταυροφορίας ἀπὸ τὸν πάπα Πίο Β', βλ. πρόχειρα Ν. Τωμαδάκη, «Ἄμεσος ἀντίκτυπος τῆς ἀλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως», *L'Hellénisme Contemporain* (1453-1953... Ἀναμνηστικὸς Τόμος), Ἀθήνα 1953, σ. 69-72.

ολόκληρη ή περίοδος καλύπτεται από μια μόνιμη ψυχική αναστάτωση τών Ἑλλήνων λογίων, πού γεμάτοι αὐταπάτες κάνουν ἐκκλήσεις στοὺς ἡγεμόνες τῆς Εὐρώπης¹, τοὺς ὁποίους πλησιάζουν ὡς σοφοὶ τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων², καὶ ἐπιχειροῦν μὲ αὐτὰ νὰ τοὺς συγκινήσουν καὶ νὰ τοὺς συνεγείρουν σὲ ἔνοπλη δράση ἐναντίον τῶν Τούρκων, γιὰ νὰ λυτρωθῆ ἔτσι ἡ χώρα τῶν μεγάλων ἀρχαίων Ἑλλήνων, πού τώρα τὴν πατοῦν τὰ βέβηλα πόδια τῶν ἀπίστων. Ἡ συνέχεια αὐτῆς τῆς δράσεως θὰ εἶναι, ἐλπίζουν, μιὰ ἐλεύθερη Ἑλλάδα, θεσμοθετημένη πάνω στὸ πνεῦμα τῶν μεγάλων προγόνων³.

Ἀντίθετα, γιὰ τοὺς ἐκπροσώπους τοῦ χριστιανικοῦ ἀνθρωπισμοῦ, ἡ διατήρηση μιᾶς ἀποκλειστικῆς χριστιανικῆς ἀντιλήψεως στὴν συμπεριφορὰ τῶν ἀνθρώπων ἐπιβάλλεται, γιὰτὶ αὐτὴ ἀποτελεῖ τὸν μοναδικὸ δρόμο πού ὀδηγεῖ στὴν σωτηρία τῆς ψυχῆς τῶν χριστιανῶν, ἀλλὰ καὶ στὴν μελλοντικὴ — «συνάρσει Θεοῦ» — πολιτικὴ ἀποκατάσταση τοῦ Ἑλληνισμοῦ. Καὶ ὅπως πρὶν ἀπὸ τὴν Ἄλωση διαδίδονταν χρησιμοὶ καὶ προφητεῖες σχετικὰ μὲ τὴν ἐπικείμενη πτώση τῆς Βασιλεύουσας καὶ καλοῦνταν οἱ χριστιανοὶ σὲ μετάνοια⁴, ἔτσι καὶ μετὰ τὴν Ἄλωση κυκλοφοροῦν χρησιμοὶ πού μιλοῦν, εἴτε ἀόριστα εἴτε καὶ μὲ χρονικοὺς καθορισμοὺς, γιὰ μελλοντικὴ συντριβὴ τῶν τυράννων μὲ τὴν ἐνεργὸ ἀνάμιξη τοῦ Θεοῦ ἢ γιὰ τὴν ἔλευση τῆς Δευτέρας Παρουσίας⁵. Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸν ἐπιδιώκεται νὰ κρατηθῆ σὲ ἐγρήγορη ὁ ὑπόδουλος χριστιανικὸς κόσμος, ὥστε νὰ εἶναι ἕτοιμος κάθε στιγμῇ καὶ τὴν οὐράνια βασιλεία νὰ κερδίσει, ἀλλὰ καὶ νὰ φανῆ μὲ τὴν ζωὴ του ἄξιος στὸν Θεό, γιὰ νὰ τὸν ἐλεήσει καὶ νὰ τὸν λυ-

1. Βλ. Α. Βακαλοπούλου, *Ἱστορία*, 1, σ. 338-349, καὶ Μ. Ι. Μανούσακα, *Ἐκκλήσεις (1453-1535) Ἑλλήνων λογίων τῆς Ἀναγεννήσεως πρὸς τοὺς ἡγεμόνας τῆς Εὐρώπης* (πανηγ.), Θεσσαλονίκη 1965.

2. Φαίνεται ὅτι αὐτὴ ἡ συμπεριφορὰ τῶν Ἑλλήνων σοφῶν ἀνταποκρινόταν σὲ μιὰ ἀνταρρέσκια τῶν Εὐρωπαίων, πού κολακεύονταν ἀπὸ τέτοιες ἐκδηλώσεις· πρβ. Μ. Vitti, *Nicola Sofianòs e la commedia dei «Tre tiranni» di A. Ricchi*, Νεάπολη 1966, σ. 33, σημ. 1.

3. Ἀνάλογες σκέψεις τοῦ Μάρκου Μουσούρου ὑπάρχουν στὴν ἀφιερωτικὴ του ἐπιστολὴ πρὸς τὸν Ἰάνο Λάσκαρη στὴν ἔκδοση τοῦ *Πανσανία* (1516)· βλ. *BH* 1, σ. 150.

4. Βλ. Σπ. Λάμπρου, «Χρησμός σιβύλλειος περὶ Βυζαντίου», *ΝΕἰλ*, 11, 1914, 187, καὶ *Γενναδίου Ἄπαντα*, 4, σ. 214-217 («Γενναδίου τοῦ πατριάρχου» ἐπὶ τῇ ἀλώσει τῆς πόλεως καὶ τῇ παραίτησει τῆς ἀρχιερωσύνης), 1455).

5. Ἄϊδου, ἀδελφοί, τὸ σχῆμα τοῦ κόσμου παρῆλθε· ἡ προθεσμία τῆς συντελείας ἐστὶν ἐγγὺς τῆς τε ἰδίας ἐκάστου τῆς τε κοινῆς», *Γενναδίου Ἄπαντα*, 1, σ. 184, καὶ 4, σ. 511-512, ὅπου (στὴν περιεργὴ *Χρονογραφία* τοῦ Γενναδίου ἀπὸ τὸν Ἀδὰμ ὡς τὸ 1472) ἀναγγέλλεται ὡς πιθανὸ ἔτος συντέλειας τοῦ κόσμου τὸ 1492. Διεξοδικὴ ἀνάλυση τοῦ πνεύματος τῶν ἐσχολογικῶν ἀντιλήψεων πρὶν καὶ μετὰ τὴν Ἄλωση βλ. Α. Βακαλοπούλου, *Ἱστορία*, 1, σ. 130-144, 197, 270-274, τ. 2, σ. 156, τ. 3, σ. 96-102, 370-373· πολὺ ἐνδιαφέρουσα εἶναι καὶ ἡ πρόσφατη μελέτη τοῦ Ι. Κουρούση, «Αἱ ἀντιλήψεις περὶ τῶν ἐσχάτων τοῦ κόσμου καὶ ἡ κατὰ τὸ ἔτος 1346 πτώσις τοῦ τρούλλου τῆς ἁγίας Σοφίας», *ΕΕΒΣ* 37, 1969-70, 241-250.

τρώση κάποτε ἀπὸ τὴν δουλεία. Θεμελιακὴ βέβαια σκέψη τῆς συμπεριφορᾶς αὐτῆς τῶν ἐκκλησιαστικῶν λογίων εἶναι νὰ συγκρατήσουν στὶς ψυχὰς τοῦ ποιμνίου τους τὴν χριστιανικὴ συνείδηση, καὶ ν' ἀποφευχθῆ ἔτσι ἡ μετάστασις τῶν χριστιανῶν στὸν μουσουλμανισμό.

Ὅταν ὁμως οἱ χρησιμοὶ δὲν ἐπαληθεύονται καὶ μετατίθεται σὲ ἀπώτερο μέλλον ἡ πραγματοποίησή τους¹· ὅταν διαπιστώνεται ἀπὸ μερικοὺς ὅτι δὲν εἶναι ὁ φόβος ἐκεῖνος ποὺ μπορεῖ νὰ στηρίξῃ τὴν ἠθικὴ ζωὴ τῶν χριστιανῶν, ἀλλὰ ἡ βούλησις τοῦ καθενός· ὅταν οἱ ἐλπίδες γιὰ μιὰ σταυροφορία, «αἱ τοὺς φυγάδας βόσκουσαι», ἐξανεμίζωνται σιγὰ σιγὰ ἐξαιτίας τῆς «δυσβουλίας» τῶν Εὐρωπαίων ἡγεμόνων² καὶ γίνεται κατανοητὸ ὅτι ἡ κίνηση γιὰ μιὰ ἐλεύθερη Ἑλλάδα πρέπει νὰ πηγᾶσῃ ἀπὸ τοὺς ἴδιους τοὺς Ἕλληνας — τότε γίνεται γιὰ πρώτη φορὰ στροφὴ πρὸς τὸ μεγάλο πλῆθος τοῦ ὑπόδουλου Ἑλληνισμοῦ μὲ μιὰ προσπάθεια νὰ κατανοηθῆ ὁ λαός, νὰ προσδιοριστοῦν οἱ ἀδυναμίες καὶ οἱ ἀρετές του, νὰ βοηθηθῆ ἀποτελεσματικὰ, ὥστε μόνος του, αὐθόρμητα, σὰν ἐσωτερικὴ ἀνάγκη, νὰ ἐπιζητήσῃ τὴν λύτρωσή του, τὴν ψυχικὴ ὡς ἄτομο καὶ τὴν πολιτικὴ ὡς ἔθνος.

Οἱ διαπιστώσεις ἀπὸ τὴν στροφὴ αὐτὴ τῶν λογίων πρὸς τὸν ὑπόδουλο Ἑλληνισμό, σχετικὰ μὲ τὴν ἠθικοπνευματικὴ του πτώσις, δὲν εἶναι τώρα διαφορετικὲς ἀπὸ ἐκεῖνες ποὺ ἀναφέρονται στὴν προηγούμενη περίοδο, ἀπὸ τὴν Ἑλλωσις ὡς αὐτὴν τὴν ἐποχὴ· μόνο ποὺ τώρα γίνεται λόγος γιὰ μιὰ δυσάρεστη κατάστασις, ἡ ὁποία ἔχει πιά παγιωθῆ.

Τὸ νέο στὴν προσπάθεια αὐτὴ εἶναι τὸ κίνητρο ποὺ σπρώχνει τοὺς λογίους στὴν περιγραφὴ τῆς πνευματικῆς καταστάσεως τοῦ Ἑλληνισμοῦ: Δὲν εἶναι ἡ διάθεσις τοῦ θρήνου γιὰ τὰ χαμένα ἀγαθὰ, ἀλλὰ ἡ θεραπευτικὴ ἀγωγὴ ποὺ ξεκινᾷ ἀπὸ τὴν διάγνωσις, περιγράφει τὴν νόσο καὶ σκοπεύει στὴν θεραπεία μὲ γνώμονα τὴν ἰδιοσυστασίαν τοῦ ἀρρώστου.

Διαπιστώνεται ὅτι ὁ Ἑλληνισμὸς δὲν μπορεῖ νὰ βρῆ τὴν ψυχικὴ του λύτρωσις, γιατί δὲν ἔχει συνείδησις τῆς πτώσεώς του· οὔτε ἐπίσης τὴν πολιτικὴ του λύτρωσις, γιατί δὲν ἔχει μέσα του τὸ πνευματικὸ ἐκεῖνο φῶς τῆς παιδείας, ποὺ θὰ τὸν φέρῃ στὴν μνήμη τῶν περασμένων μεγαλείων πρῶτα καὶ ἔπειτα στὴν δράσις γιὰ τὴν ἀποκατάστασή του.

Ἔτσι ἐπιδικάζεται νὰ καλλιεργηθῆ ἐσωτερικὰ ὁ Ἑλληνισμὸς, γιὰ νὰ μπο-

1. Πρόχειρα βλ. C. Mango, «Βυζαντινισμὸς καὶ ρομαντικὸς Ἑλληνισμὸς», Ἐποχές, Φεβρ. 1967, σ. 136· ἡ μελέτη στὸ σύνολό της ἀνασκευάζεται ἀπὸ τὸν Ἀπόστ. Ε. Βακαλόπουλο, «Ἡ καταγωγὴ καὶ ἡ πνευματικὴ συνέχεια τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους», ΕΦΣΘ 10, 1968, 107-133.

2. BH 1, σ. 259 καὶ 261. (Ἐπὶ λατινικῆ ἐπιστολῆ ἀφιερωτικῆ στὸν πάπα Παῦλο Γ' τοῦ Ἀντωνίου Ἐπαρχοῦ, ἡ ὁποία συνόδευε τὴν ἔκδοσις τοῦ Θρήνου εἰς τὴν Ἑλλάδος καταστροφῆν, 1544).

ρέση ν' αντιδράση πρώτα πρὸς τὸν κακὸ τοῦ ἑαυτοῦ κι ἔπειτα πρὸς τὸ καθεστῶς τῆς δουλείας. Γιὰ τὴν καλλιέργειά του ἡμῶς ἐκδηλώνεται τώρα ἕνα εὐτυχὲς γεγονός, ποὺ ἀνταποκρίνεται καὶ στὴν πολιτιστικὴ του ὑπόσταση: Οἱ φορεῖς τῆς παιδείας, αὐτοὶ ποὺ ἐπιχειροῦν νὰ βροῦν τρόπους γιὰ νὰ τὸν ἐνισχύσουν ἐσωτερικά, παύουν νὰ βλέπουν τοὺς δύο πνευματικοὺς κόσμους, τὸν ἀρχαῖο ἑλληνικὸ καὶ τὸν χριστιανικὸ, διαζευγμένους καὶ ἀλληλοαποκλειόμενους, ἀλλὰ τοὺς αἰσθάνονται σὰν ἕνα συζευγμένο σύνολο, ποὺ μόνον ὡς σύνολο μποροῦν γόνιμα καὶ ἀποτελεσματικά νὰ βοηθήσουν τὸν Ἑλληνισμό.

Σ' αὐτὴ λοιπὸν τὴν ἐποχὴ ξαναρχίζει μιὰ νέα κίνηση ἀλληλοπλησιάζματος τοῦ ἑλληνικοῦ καὶ τοῦ χριστιανικοῦ πνεύματος, τῶν ὁποίων οἱ ἐκφραστὲς τείνουν πιά σὲ συνεργασία γιὰ μιὰ σημαντικὴ ἀποστολή: ὄχι γιὰ τὴν ἀναβίωση παλαιῶν μορφῶν ζωῆς, ἀλλὰ γιὰ τὴν συντονισμένη προσπάθεια ἐξάνθρωπισμοῦ ὅλου τοῦ Ἑλληνισμοῦ¹.

Ἡ κίνηση αὐτὴ, ἥ καλύτερα ἢ μεταστροφή τοῦ ἑλληνικοῦ ἀνθρωπισμοῦ σὲ νέους στόχους, μὲ ἀναθεωρημένους μεθόδους, ἀλλὰ καὶ μὲ τάση συζεύξεως τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων μὲ τὸ χριστιανικὸ πνεῦμα², συνδέεται βασικά μὲ ἕναν κύκλο λογίων τοῦ ἀπόδημου Ἑλληνισμοῦ, ποὺ ὑπῆρξαν τρόφιμοι στὰ πρῶτα τοὺς χρόνια τῆς σπουδῆς τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων καὶ φανατικοὶ ὄπαδοι

1. Γιὰ τὸ θέμα θὰ δοθοῦν τὰ ἀναγκαῖα στοιχεῖα πιὸ κάτω, κατὰ τὴν ἀνάπτυξή του.

2. Τὴν νέα αὐτὴ τάση τὴν ἐκφράζουν γιὰ πρώτη φορὰ οἱ ἐκδόσεις τοῦ Ἑλληνικοῦ Γυμνασίου τῆς Ρώμης, γι' αὐτὸ καὶ μεταφέρομε ἀπὸ τὴν *Bibliographie Hellénique* τοῦ Legrand, ἐνδεικτικὰ, τοὺς τίτλους ὄλων τῶν ἐκδοθέντων ἔργων: α) Σχόλια παλαιὰ τῶν πάνου δοκιμῶν εἰς τὴν Ὀμήρου Ἰλιάδα, 1517 (1, σ. 159-162, ἀριθ. 56), β) Ἰσοκράτους λόγοι τρεῖς. Ὁ πρὸς Δημόνικον παραινετικός. Ὁ πρὸς Νικοκλέα περὶ βασιλείας καὶ ὁ ἐπιγραφόμενος Νικολῆς ἢ Συμμαχικός. Ἐπιτήδειοι τοῖς εἰσαγομένοις, 1517 (1, σ. 162-163, ἀριθ. 57), γ) Κέβητος πίναξ - Βασιλείου τοῦ Μεγάλου λόγος παραινετικός πρὸς τοὺς νέους πῶς ἂν ἐξ ἑλληνικῶν ὠφελοῦντο λόγων - Πλουτάρχου Χαιρωνέως περὶ παιδῶν ἀγωγῆς - Ξενοφῶντος Ἰέρων ἢ τυραννικός, 1517 (1, σ. 163, ἀριθ. 58), δ) Πορφυρίου φιλοσόφου Ὀμηρικὰ ζητήματα - Τοῦ αὐτοῦ Πορφυρίου περὶ τοῦ ἐν Ὀδυσσεΐα τῶν νυμφῶν ἔντρον, 1518 (1, σ. 163-164, ἀριθ. 59), ε) Commentarii in septem tragedias Sophoclis, 1518 (1, σ. 164, ἀριθ. 60), στ) Γέρας εἰ μ' ὀνομάσειας σπάνιον τῶν σπουδαίων, οὐκ ἂν ἀμάρτοις δῆλα δὴ, τῆς ἀληθείας φίλε, 1519 (1, σ. 166-168, ἀριθ. 61) καὶ ζ) Ἀποφθέγματα φιλοσόφων καὶ στρατηγῶν, ρητόρων τε καὶ ποιητῶν. συλλεγέντα, παρὰ Ἀρσενίου ἀρχιεπισκόπου Μονεμβασίας, 1519 (1, σ. 169-171, ἀριθ. 62). Ἀπὸ τίς ἐκδόσεις αὐτές, οἱ α, δ καὶ ε πρέπει νὰ ἐξυπηρετοῦν καθαρὰ φιλολογικὰς ἀνάγκας. Οἱ ὑπόλοιπες ἡμῶς φαίνεται νὰ ἐκφράζουν τὴν πρόθεση νὰ δοθῇ ἡ βάση γιὰ μιὰ παιδευτικὴ ἀγωγή· καὶ εἶναι χαρακτηριστικὴ ἡ συνέκδοση στὸ ἴδιο σῶμα (γ) τοῦ παιδαγωγικοῦ ἔργου τοῦ Μ. Βασιλείου καὶ τοῦ Πλουτάρχου. Τέλος, γιὰ τὰ Ἀποφθέγματα (ζ) γράφει ὁ Ἀρσένιος Ἀποστόλης στὴν ἀφιερωτικὴ του ἐπιστολὴ πρὸς τὸν πάπα Λέοντα Γ' ὅτι «παιδευσιν ἡθῶν καὶ παθῶν ἐπανόρθωσιν καὶ τῶν πρακτέων ὑποθήκας παρέχουσιν». *BH* 1, σ. 170. Σχετικὰ μὲ τίς ἐκδόσεις αὐτές βλ. τὴν μελέτη τῶν F. Barberi - E. Cerulli, «Le edizioni greche 'in Gymnasio medico ad Caballinum montem'» (Ἀνάτυπο ἀπὸ τὰ *Atti del Convegno di studi su Angelo Colocci*), Jeci 13-14 settembre 1969, σ. 61-76.

τῆς ἑλληνολατρείας τοῦ Ἰάνου Λάσκαρη. Οἱ ἴδιοι αὐτοὶ στὸ πνευματικὸ τους ὀρίμασμα συνέλαβαν τὶς ἀνάγκες τῶν καιρῶν τους καὶ ἀγωνίστηκαν νὰ τὶς θεραπεύσουν. Τέτοιον ὑπῆρξαν ὁ Ἀντώνιος Ἐπαρχος, ὁ Ἐρμόδωρος Λήσταρχος, ὁ Νικόλαος Σοφιανὸς καὶ πολλοὶ ἄλλοι¹.

Ἄλλὰ καὶ τὴν στροφή τοῦ χριστιανικοῦ ἀνθρωπισμοῦ σὲ νέες κατευθύνσεις τὴν ἐπιδίωξαν ἄνθρωποι ποὺ ξεκίνησαν ἀπὸ τὸν αὐστηρὰ χριστιανικὸ ἀνθρωπισμό, γιὰ νὰ φτάσουν στὴν συμφιλίωση καὶ στὴν χρησιμοποίηση τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων γιὰ τὸν ἐξανθρωπισμὸ τοῦ ἀνθρώπου².

Ἔτσι ἔχομε μιὰ ἐξέλιξη καὶ μιὰ αὐθόρμητη προσπάθεια συζεύξεως τοῦ ἑλληνικοῦ μὲ τὸ χριστιανικὸ πνεῦμα. Ἡ κίνηση αὐτὴ συμπίπτει βέβαια χρονικὰ καὶ μὲ ἀνάλογες κινήσεις τῆς Εὐρώπης, ποὺ ἐκδηλώνονται στὴν Δύση μὲ ἐπαναστατικὸ τρόπο καὶ στὸν ἴδιον ἴσον τῆς πίστεως καὶ στὸν ἴδιον τῆς γνώσεως, ἀλλὰ δὲν εἶναι δημιουργημὰ τῶν κινήσεων αὐτῶν. Ἐπηρεάζεται καὶ ἐνισχύεται ἀπὸ τὶς ἐκεῖ ἐκδηλώσεις, ἀποτελεῖ ὅμως φυσιολογικὴ ἐξέλιξη τοῦ χριστιανικοῦ καὶ τοῦ ἑλληνικοῦ ἀνθρωπισμοῦ τοῦ Βυζαντίου.

2. Ο ΘΡΗΝΟΣ ΤΟΥ ΑΝΤΩΝΙΟΥ ΕΠΑΡΧΟΥ

Τὴν νέα πνευματικὴ κατεύθυνση τῶν ἑλληνοφιλῶν λογίων τὴν πρωτοβρίσκουμε διατυπωμένη, σὲ γενικὲς βέβαια γραμμές, στὸν περίφημο *Θρήνο εἰς τὴν Ἑλλάδος καταστροφήν* τοῦ Ἀντωνίου Ἐπαρχου, ποὺ ἐκδόθηκε τὸ 1544³.

Στὸ ποίημα αὐτό, μὲ τὴν ἀρχαϊόπρεπη γλῶσσα καὶ μὲ τὴν μετρικὴ μορφή ἀρχαίου ἐπιγράμματος, ὁ ποιητὴς ἀναλύει τὴν κατάστασι τοῦ Ἑλληνισμοῦ,

1. Στὴν ἀμέσως προηγούμενη γενιὰ ἀνήκουν ὁ Ἀρσένιος Ἀποστόλης, μητροπολίτης Μονεμβασίας, καὶ ὁ Ζαχαρίας Καλλιέργης, ἐνῶ σύγχρονοὶ τους εἶναι ὅλη ἡ χεῖρα τῶν Ἑλλήνων σοφῶν, ποὺ τόσο ἐπαινετικὰ μνημονεῖ ὁ Σοφιανὸς στὴν ἀφιερωτικὴ του ἐπιστολὴ πρὸς τὸν Διονύσιον μητροπολίτη Μυλοποτάμου Κρήτης· τὰ ὀνόματά τους βλ. στὸ Β' μέρος.

2. Ἀπὸ αὐτοὺς ποὺ ἤρθον σὲ στενὴ ἐπαφή μὲ τὴν Δύση ξεχωρίζουν ὁ οἰκουμενικὸς πατριάρχης Διονύσιος Β' καὶ ὁ Νικόλαος Μαλαξὸς, γιὰ τοὺς ὁποίους θὰ γίνῃ λόγος πῶς κάτω.

3. Ἀναδημοσιεύτηκε ἀπὸ τὸν Κ. Ν. Σάθα, *Νεοελληνικὴ φιλολογία*, Ἀθήνα 1868, σ. 163-168· τὸ κείμενον ὑπάρχει ἐπίσης στοῦ Μ. Α. Μουστοξύδου, *Ἱστορικὰ καὶ φιλολογικὰ ἀνάλεκτα*, Κέρκυρα 1872, σ. 67-73, καὶ στὴν *Βασικὴ Βιβλιοθήκη*, τ. 4, σ. 150-154. Ὁ Legrand διαπίστωσε (*BH* 2, σ. 362, σημ. 1) ὅτι ὁ Ἐπαρχος ἤδη ἀπὸ τὸ 1537, μὲ ἀφορμὴ τὴν καταστροφὴ τῆς Κέρκυρας, σχεδίαζε νὰ συνθέσῃ τὸν *Θρήνον* του, ὅπως φαίνεται σὲ ἀπόσπασμα ἐπιστολῆς του «Ἐνετίησι, ποσειδεῶνος ὄ' ἰσταμένου ἀφλζ'» (9 Δεκεμβρίου 1537) πρὸς τὸν Πέτρο Βέμβιο: «Ἀλλὰ τὰ ξυμβάντα Κερκυραίοις δεινὰ τραγεοδεῖν καὶ τοῦμὸν εἰς ὄψιν σοι τίθεσθαι, ὡς ἐπὶ τούτοις οἴκτον προκαλέσασθαι μείζονα, οὐτ' ἔμοι πρέπον ἐστὶ θάτερον, ἀνθρώπινά γε παθόντι καὶ μετρίως ὑπενεγκόντι τὸ πᾶν, οὔτε σοι τὸ λοιπὸν ἄγνωστον εἶναι δεῖ ἱστορίαν ὀλοσχερῆ συγγράφοντι καὶ περὶ ταῦτα καταγινόμενῳ. Ἄλλοτέ μοι τὸ προσπεσὸν τῷ κοινῷ θρηνηθῆσεται δεινὸν ἐλεγείοις τοῖς προσήκουσι», *BH* 2, σ. 362· βλ. καὶ Μανούσακα, *Ἐκκλήσεις*, σ. 42, σημ. 116.

για να διατυπώση στο τέλος επιγραμματικά την μέθοδο με την οποία και μόνο μπορεί ο υπόδουλος Έλληνισμός να οδηγηθῆ στην λύτρωσή του:

Ἡ Ἑλλάδα βρίσκεται σὲ μεγάλη κακοδαιμονία καὶ οἱ Τοῦρκοι τὴν πιέζουν μὲ βάρια δουλεία¹. Κανείς ὅμως δὲν ἔρχεται νὰ τὴν βοηθήσει, οὔτε Θεὸς οὔτε ἄνθρωπος, γιὰ νὰ ἐλευθερωθῆ². Ἀλλὰ οὔτε καὶ οἱ ἴδιοι οἱ Ἕλληνες εἶναι ἱκανοὶ νὰ ἐλευθερωθοῦν μόνοι τους, ὅπως οἱ ἀρχαῖοι τους πρόγονοι, γιὰτὶ κόβοντας τοὺς δεσμούς τους μὲ τὴν παράδοση ἔπεσαν πολὺ χαμηλά³. Ἐπειδὴ ἐγκατέλειψαν τὰ γράμματα, τὰ ὁποῖα κάποτε σὰν πνευματικὸ φῶς ὡδηγοῦσαν τὶς ψυχὲς στὸν ὀρθὸ δρόμο, ἔπεσαν στὴν βαρβαρότητα, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ τοὺς ἐγκαταλείψουν οἱ θεοί⁴. Μόνο ὅμως οἱ θεοί, ἂν θελήσουν, μποροῦν ξανά νὰ τοὺς λυτρώσουν καὶ νὰ δώσουν ἔτσι ἐπιθυμητὸ τέλος στὴν δυστυχία τους: ἂν δηλαδὴ οἱ θεοὶ βάλουν πάλι σωφροσύνη στοὺς Ἕλληνες, ποὺ εἶναι τὸ πιὸ ἀναγκαῖο ἀγαθὸ· γιὰτὶ μόνο μὲ τὴν σωφροσύνη θὰ θελήσουν οἱ Ἕλληνες νὰ διώξουν τὸ πνευματικὸ τους σκοτάδι καὶ νὰ μάθουν νὰ διακρίνουν τὸ καλὸ ἀπὸ τὸ κακὸ⁵.

Αὐτὸ ποὺ ὡς λύση ἀπλῶς θίγει ὁ Ἀντώνιος Ἐπαρχος στὸ τέλος τοῦ *Θρήνου* του, διεξοδικὰ τὸ ἀναπτύσσει ὡς μέθοδο ἐξανθρωπισμοῦ καὶ λυτρώσεως τοῦ Ἑλληνισμοῦ στὴν περίφημη, πάλι, ἐπιστολὴ του πρὸς τὸν οἰκουμενικὸ πατριάρχη Διονύσιο Β', τὴν ὁποία θὰ ἀναλύσωμε, ἀφοῦ προηγουμένως ἀσχο-

1. «Νῦν χάριτες τρισσαὶ Ζηνὸς περικαλλέα τέκνα, || Ἑλλάδος οὐλομένην συντυχίην κλάετε. || Ἄγχει θῆρ ὄλος γναμπτοῖς ὀνώχσει κιχήσας || πρόβριζον Δαναῶν ἱμερόεντα δάμν. || Δεινὸν ἐπιβρωμάται δ' ἄλλοις αἰὲν ὀρούων, || οὐδέποτ' ἀφρικτὶ δέρκεται ὄν κεν ἴδου. || Ἄθρει, Ζεῦ, περίσημον, ἄθρει, γένος οἶον ὀλεῖται. || Μῦρεο σὴν, Ἑλλάς, μῦρεο δυσμορίην». Σάββα, *Νεοελληνικὴ φιλολογία*, σ. 163.

2. Ἀροῦ μάταια ὁ ποιητὴς καλεῖ τοὺς ἀρχαίους μυθικοὺς ἥρωες νὰ βοηθήσουν τὴν Ἑλλάδα, κατὰλήγει: «Ἦδη κλεινὸν ἀπάσας ὕβρισθ' Ἑλλάδος οὔδας, || ἔκποθεν ἀλλ' οὐ τις φαίνετ' ἀμυνόμενος. || Οὕτως ἀπὸ χθονός, οὕτως Ὀλύμπου ἀπ' ἀστερόεντος, || δύσμορε νῦν Ἑλλάς, σεῖο δέδορκε τύχας», αὐτ., 164.

3. «Φύτλην εὐόρκων γὰρ θοῦρις ἐβρόχθισεν Ἄρης, || λοιπὰ δὲ μοῦν' ἐν γῆ πῆματα ἐλέγχσά τε» καὶ τονίζοντας ὁ ποιητὴς ὅτι δὲν ὑπάρχει πιά ἕνας Λεωνίδας, Θεμιστοκλῆς ἢ Περικλῆς συνεχίζει: «Πηγαὶ μὲν παύσαντο φρενῶν, φεῦ! καὶ ραθάμιγες || Ἑλλάδος ἐν δαπέδῳ δαίμονος ἐξέλιπον. || Πάντα δ' ἔρημ' ἠϋφρονος ἀνδρὸς ἐγεραίνουσι, || ἀγλαίης προτέρης ὄχετο πᾶσα χάρις. || Δευκαλίων, λάας νῦν ἤδη βάλλετο ἄλλους, || λήθη γὰρ κωφῆ Ἑλλάδα πᾶσαν ἔχει», αὐτ., 164-165.

4. «Θρέπτειραι ψυχῶν νοὺς ἡγεμονῆς ἄτρεστοι || Μοῦσαι Μνημοσύνης ἔγγονα καλλιζήμου, || εἶπατε λισσομένῳ μοι ποῦ αὐλί' ἔθεσθε, || Κασταλῆς γὰρ τοι γνώριμον οὐδ' ὄνομα... || Φεῦ! ὡς ἡλλάχθη πᾶντ', ἤ καὶ Παλλάς Ἀθῆνη || Κεκορηπιδῶν ἄστ' προὔλιπ' ἀποιχομένη, || καὶ μάκαρες τὰ σφῶν ἀέκοντες προὔλιπον ἄλλοι, || ἄχθος ἀναινώμενοι βαρβαρικῶν θυρῶν. || Μοῦνος ἂν Ἑλλάδα Λυσιμέριμνος νῦν ὑπόλοιπος, || καὶ Μῶμος τρισὶ σὺν τερταράκισι Κύρακις», αὐτ., 165.

5. «Ζεῦ πάλιν ἴλαθι δὴ σοῖσσι προτέροισιν ἐδέθλοισι, || οὐχ ἕτερον γὰρ ἔγνω κηδόμενον χθονίων. || Νῦν ἐρῆς ποτὲ χώρης μνήσασθ' οὐρανίωνας, || καὶ λύσατε κακῶν ἄστε' ἀπειρεσίων. || Σώφρονα νοῦν τε δότ' ἀστοῖς, χρῆμα βροτοῖσιν ἄριστον. || νίκη δ' ἀποδνοφερῆν Ἑλλάδος ἐξέλετε. || Ἴσχεο μηνυθμοῖο δίκη παλιδερκέα γλήγην, || ἱμερόεν δὲ δίδου τέρμα κακοπραγίης», αὐτ., 168.

ληθοῦμε γιὰ λίγο μὲ τὴν προσωπικότητα τοῦ Διονυσίου Β', ὥστε νὰ κατανοήσωμε ἔπειτα πληρέστερα τὸ περιεχόμενο τῆς ἐπιστολῆς αὐτῆς.

3. ΜΙΑ ΕΠΙΣΤΟΛΗ ΤΟΥ ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΜΑΛΑΞΟΥ

Γιὰ τὴν περίοδο ποὺ μᾶς ἐνδιαφέρει κυρίαρχη μορφή, στὸν τουρκοκρατούμενο Ἑλληνισμὸ εἶναι ὁ Διονύσιος Β', μιὰ πολυσυζητημένη ἀλλὰ ὄχι ἐντελῶς γνωστὴ προσωπικότητα. Μὲ τὸ πρόσωπό του συνδέονται πολλές εἰδήσεις σχετικές μὲ τὴν καλλιέργεια τῶν γραμμάτων στὸν τουρκοκρατούμενο χῶρο. Εἶναι ἡ πρώτη φορά μετὰ τὴν "Ἄλωση ποὺ οἰκουμενικὸς πατριάρχης συγκεντρώνει τὴν προσοχὴ τῶν λογίων· γιατί ὑπάρχει μιὰ πληθώρα ἀπὸ ἐπιστολὲς καὶ στιχουργήματα, ὅπου γίνεται ἀναφορὰ σ' αὐτὸν σὰν τὸν μέλλοντα ἀναγεννητὴ τῆς πνευματικῆς ζωῆς τοῦ ὑπόδουλου Ἑλληνισμοῦ¹.

Ἔτσι ὁ πρωτοπαπᾶς τοῦ Ναυπλίου Νικόλαος Μαλαξὸς, τὸν Ἰούλιο τοῦ 1546, σὲ συγχαρητήρια ἐπιστολὴ του πρὸς τὸν Διονύσιο Β' γιὰ τὴν ἀνάρρησή του στὸν οἰκουμενικὸ θρόνο², ζητᾷ ἀπὸ τὸν νέο πατριάρχη «ἀνακαλιέσασθαι»

1. Βλ. κατ. σ. 62, σημ. 2, σ. 71, σημ. 5, 7, σ. 73, σημ. 1, σ. 75, σημ. 1, 2.

2. Ἡ ἐπιστολὴ πρωτοδημοσιεύθηκε στὴν *Turcograecia*, σ. 250-252. Σχετικὰ μὲ τὴν χρονολογία, καθὼς καὶ μὲ τὸν τόπο ὅπου αὐτὴ γράφτηκε, ὑπάρχει πρόβλημα. Στὴν δημοσιευμένη στὴν *Turcograecia* ἐπιστολὴ ἀναγράφεται ἡ χρονολογία «ἐν μηνί ἰουν. μαρμ'» (1540), ἐνῶ στὴν λατινικὴ μετάφραση ποὺ παραθέτει στὴν ἔναντι στήλη ὁ Κρούσιος συμπληρώνεται ἀπὸ τὸν ἴδιον: «scriptum mense Junio MDXXXVII anno» (1547). Ἀκόμη, στὸ σημεῖο τῆς ἐπιστολῆς τοῦ Μαλαξοῦ «Ἐφθασε καὶ ἄχρις ἡμῶν ἡ φαιδροτάτη ἀγγελία... τῆς ἐγκαθιδρύσεως» ὁ Crusius σημειώνει στὴν ὠα «Nauplio», ὑποδηλώνοντας ὅτι ἡ ἐπιστολὴ γράφτηκε στὸ Ναύπλιο. Ἀλλὰ ἡ ἐπιστολὴ δὲν μπορεῖ ν' ἀνήκη στὸ ἔτος 1540, ὅπως δέχτηκε ὁ Legrand (*BH* 1, σ. 305, σημ. 5) βασισμένος στὴν ἐσφαλμένη πληροφορία τοῦ Α. Κομνηνοῦ Ἰψηλάντου, *Τὰ μετὰ τὴν ἄλωση*, Κωνσταντινούπολις 1870, σ. 91, ὅτι ὁ Διονύσιος Β' ἔγινε πατριάρχης στίς 17 Ἀπριλίου 1540· ἀλλὰ οὔτε καὶ στὸ ἔτος 1547, ὅπως προσπάθησε ν' ἀποδείξῃ ὁ Π. Πετρῆς, «Νικόλαος Μαλαξὸς πρωτοπαπᾶς Ναυπλίου», *Πελοποννησιακά* 3-4, 1958-59, 355, σημ. 6· (ὅτι ἡ ἐπιστολὴ γράφτηκε στὴν Βενετία καὶ ὄχι στὸ Ναύπλιο, ἔδειξε ἱκανοποιητικὰ ὁ Πετρῆς, αὐτόθι)· ἀντίθετα δεχόμεστε ὡς ἔτος συγγραφῆς τῆς τὸ 1546, καὶ τὸ δικαιολογοῦμε: Ὁ Διονύσιος Β' ἀνέβηκε στὸν οἰκουμενικὸ θρόνο γιὰ πρώτη φορά μετὰ τὸν θάνατο τοῦ Ἱερεμίου Α', δηλαδὴ μετὰ τίς 13 Ἰανουαρίου 1546 (βλ. Χ. Πατρινέλη, «Χρονολογικὰ ζητήματα τῆς πατριαρχείας τοῦ Ἱερεμίου Α' (1522-1546)», *Μνημοσύνη* 1, 1967, 262), καὶ συγκεκριμένα τὴν Κυριακὴ τῶν Βατίων (βλ. *Turcograecia*, σ. 166), ἥτοι στίς 17 Ἀπριλίου 1546 (βλ. Κ. Μέρτζιου, «Πατριαρχικά, ἥτοι ἀνέκδοτοι πληροφορίες σχετικαὶ πρὸς τοὺς Πατριάρχας Κωνσταντινουπόλεως ἀπὸ τοῦ 1556-1702», *Πραγματεῖαι Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν* 15, 1951, δ', σ. 1 σημ. 1). Στὸ ἴδιο ἔτος, στίς ἀρχὲς Δεκεμβρίου 1546, φτάνει στὴν Βενετία ὡς ἀπεσταλμένος τοῦ Διονυσίου Β' ὁ μητροπολίτης Καισαρείας Μητροφάνης (βλ. Μ. Ι. Μανούσακα, *Ἀνέκδοτα πατριαρχικά γράμματα (1547-1806)*, Βενετία 1968, σ. 7, σημ. 4). Ἐκεῖ, ὅπως διαβάζομε σὲ μιὰ Χρονογραφία, «Ἦτον δὲ τότε εἰς τὴν Βενετιανὴν ὁ σφώτατος καὶ αἰδεσιμώτατος μέγας πρωτοπαπᾶς Ναυπλίου, ὁ ἐν ἱερεῦσι

τὴν παιδεία, «τὴν τῶν θείων, φημί, μαθημάτων ἀνά τὸ γένος ἡμῶν σπουδὴν ἦν ὡσπερ φωτισμὸν ψυχῆς καὶ σώματος, πρότερον ὑπὲρ τὰ ἐν κόσμῳ τῶν ἀνθρώπων ἅπαντα γένη κεκτημένοι, ἐλεεινῶς (οἵμοι) ἀπεβαλόμεθα καὶ τὴν τούτων στέρησιν, ὡσπερ τύφλωσιν, ἐδεξάμεθα»¹. Καὶ τελειώνει τὴν ἐπιστολὴ τοῦ ὁ Μαλαξὸς μ' ἓνα μήνυμα αἰσιοδοξίας, ποῦ ὀφείλεται στὴν ἐκλογή τοῦ νέου πατριάρχη: «'Αλλ' ἐπιβλέπων ἐπέβλεψεν ἐφ' ἡμᾶς, ὡς ἔοικεν, ὁ Κύριος καὶ ἤγειρε κέρας σωτηρίας ἡμῶν ἐν τῷ οἴκῳ τῆς ἐκκλησίας αὐτοῦ»².

Στὴν ἐπιστολὴ αὐτὴ τοῦ Μαλαξοῦ διαφαίνεται ἓνα πρόγραμμα παιδείας, μὲ ἀπόψεις πολὺ γενικῆς, ἀλλὰ ποῦ καλύπτουν ὅλο τὸ πρόβλημα τῆς παιδείας. Μποροῦμε νὰ προσδιορίσωμε ὡς ἐξῆς τὶς «θέσεις» ποῦ προβάλλονται:

α) Ἡ παιδεία δὲν θὰ ἀποτελῇ πρωτότυπη δημιουργία, ἀλλὰ μιὰ ἀναβίωση, ἓνα ἀνακάλεσμα τῆς παλαιᾶς παιδείας, τὴν ὁποία κάποτε εἶχαν οἱ «Ἕλληγνες ὡσπερ φωτισμὸν ψυχῆς καὶ σώματος» — «ὡπὲρ τὰ ἐν κόσμῳ τῶν ἀνθρώπων ἅπαντα γένη» —, ἐνῶ τῶρα τὴν στεροῦνται «ὡσπερ τύφλωσιν».

β) Ἡ παιδεία βασίζεται στὸν χριστιανικὸ ἀνθρωπισμὸ. Ὁ Μαλαξὸς προσδιορίζει τὸ περιεχόμενον τῆς παιδείας μὲ τὴν ἐπεξηγηματικὴ φράση «τὴν τῶν θείων, φημί, μαθημάτων σπουδὴν». Ἀλλὰ τὸν ὅρο θεῖα μαθήματα ποῦ χρησιμοποιοῦνται ὁ ἱερωμένος Μαλαξὸς ἀπευθυνόμενος σὲ οἰκουμενικὸ πατριάρχη, μόνον μὲ τὴν ἔννοια τῆς χριστιανικῆς παιδείας μποροῦμε νὰ τὸν ἀποδώσωμε³.

γ) Ἡ παιδεία θὰ ἀπευθύνεται σὲ ὅλον τὸν Ἑλληνισμό. Χωρὶς νὰ εἶναι πολὺ ἀναλυτικὴ ἡ φράση «ἀνά τὸ γένος ἡμῶν», μποροῦμε — σὲ συνδυασμὸ μὲ

κύριος Νικόλαος ὁ Μαλαξὸς καὶ ἐλειτούργει μετ' αὐτοῦ [μὲ τὸν Μητροφάνη]. Καὶ λειτουργοῦντα μετὰ τὴν τελείωσιν τοῦ θείου εὐαγγελίου, ἔπεμπεν αὐτὸν εἰς τὸν ἄμβωνα καὶ ἐδίδασκε τὸν λαὸν τοῦ Χριστοῦ λαμπρῶ τῇ φωνῇ», βλ. Ἑλ. Ζαχαριάδου, «Ἡ πατριαρχία τοῦ Διονυσίου Β' σὲ μιὰ παραλλαγή τοῦ Ψευδο-Δωροθέου», *Θησαυρίσματα* 1, 1962, 146. Ἐπομένως, καταλήγομε ὅτι ἡ ἐπιστολὴ γράφτηκε τὸν Ἰούνιο τοῦ 1546, καὶ ὄχι τὸ 1547, καὶ ὅτι ὁ Μητροφάνης χρησιμοποίησε τὸν Μαλαξὸ ὡς γνώριμο πια τοῦ Διονυσίου Β'. ΓΙΑΤΙ θὰ ἦταν πολὺ περιεργό, ἔξι περίπου μῆνες μετὰ τὴν συνεργασία του μὲ τὸν Μητροφάνη, ὁ Μαλαξὸς νὰ ἔστειλε συγχαρητήρια ἐπιστολὴ στὸν Διονύσιο Β', ἐφόσον μάλιστα θὰ εἶχε περάσει ὀλόκληρο ἔτος ἀπὸ τὴν ἀνάρρησή του.

1. *Turcograecia*, σ. 250-251.

2. *Turcograecia*, σ. 251. Ὁ Θεοδόσιος Ζυγομαλάς ὡς ἐξῆς μετέφραζε γιὰ χάρη τοῦ Κρούσιου στὴν λαϊκὴ γλώσσα τῆς ἐποχῆς τὰ ἀντίστοιχα μέρη τῆς ἐπιστολῆς αὐτῆς τοῦ Μαλαξοῦ: «καὶ κοντὰ εἰς τοῦτα, καὶ ἐκεῖνο, ὅπου πολλοὶ (δὲν ἤξεύρω πῶς) ἀφήσαν, ἐτοῦτο σπουδαίεις νὰ τὸ κράξεις τὴν μάθησιν λέγω τῶν γραμμάτων εἰς τὸ γένος μας: τὴν ὁποίαν ὡσάν φωτισμὸν τῆς ψυχῆς μας, εἶχαμεν πρῶτα περισσότερα ἀπὸ ὅλα τὰ γένη τοῦ κόσμου καὶ μὲ πολλὴν λύπην (οὐαί μοι) ἐχάσαμεν καὶ τὸ χάσιμον τοῦτο, ὡσάν τις φλάγρα, τὴν ἐπήραμεν ἀλλὰ βλέποντας ὁ Θεὸς πάντα, ἶδε καὶ εἰς ἐμᾶς, ὡσάν φαίνεται: καὶ ἐσίκοσε ὑψώμα γλυτομοῦ γιὰ γάπην μας, εἰς τὸ σπήτη τῆς συνάξεώς του», *Turcograecia*, σ. 252.

3. Γιὰ τὸ σημεῖο αὐτὸ τῆς ἐπιστολῆς ὁ Κρούσιος σημειώνει ἐπεξηγηματικὰ στὴν ὄα: «et quod velit studium theologiae revocare», *Turcograecia*, σ. 250.

τὴν ὕλη πνευματικὴ δράση τοῦ Μαλαξοῦ¹ — νὰ δεχτοῦμε μὲ βεβαιότητα ὅτι ὑπονοεῖται μιὰ παιδεία ποὺ θ' ἀπευθύνεται ὄχι σὲ λίγους ἢ ποὺ θὰ ἐξυπηρετῇ εἰδικούς μόνον σκοπούς, ἀλλὰ ποὺ θὰ σκοπεύη στὴν εὐρύτερη πνευματικὴ καλλιέργεια τοῦ Ἑλληνισμοῦ.

δ) Φορέας τῆς παιδείας αὐτῆς θὰ εἶναι ἡ Ἐκκλησία², ἡ ὁποία μὲ τὴν βοήθεια τοῦ Θεοῦ θὰ κηρύξη στοὺς Ἕλληνες διὰ τοῦ Διονυσίου Β' τὴν σωτηρία τους ἀπὸ τὴν πνευματικὴ τύφλωση.

Ὁ Νικόλαος Μαλαξὸς εἶναι μιὰ σημαντικὴ πνευματικὴ προσωπικότητα στὴν ἐποχὴ αὐτή. Γνώστης τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς παιδείας ἀλλὰ μὲ ἰδεολογικὴ θεμελίωση τὴν χριστιανικὴ παιδεία, σπούδασε τὰ ἀρχαῖα ἐλληνικὰ γράμματα στὴν Κωνσταντινούπολη κοντὰ στὸν μοναχὸ Ἀντώνιο Καρμαλίκη³, δηλαδὴ σὲ τουρκοκρατούμενο χῶρο, ὅπου κυριαρχοῦσε ὁ χριστιανικὸς ἀνθρωπισμὸς, καὶ ἔδρασε σὰν ἐκφραστὴς τοῦ χριστιανικοῦ ἀνθρωπισμοῦ στὸν βενετοκρατούμενο Ἑλληνισμὸ καὶ στὴν Ἰταλία, δηλαδὴ σὲ κλίμα τοῦ ἐλληνικοῦ ἀνθρωπισμοῦ. Ἔτσι στὴν ζωὴ καὶ στὴν δράση του — δὲν θὰ ἦταν ἄστοχο ἂν τὸ λέγαμε — συμπυκνώνεται τὸ διαμορφούμενο πνεῦμα τῆς ἐποχῆς αὐτῆς, ἀναφορικὰ μὲ τὶς μεταξὺ τους σχέσεις τῆς ἐλληνικῆς καὶ τῆς χριστιανικῆς παιδείας.

Ἀνάμεσα στὸν Νικόλαο Μαλαξὸ καὶ στὸν Ἀντώνιο Ἐπίσκοπος ὑπάρχει ὁπωσδήποτε πνευματικὴ συγγένεια. Ἀνήκουν στὴν ἴδια πνευματικὴ οἰκογένεια, ἔχουν τοὺς ἴδιους προβληματισμούς, πιστεύουν στοὺς ἴδιους τρόπους θεραπείας τοῦ Ἑλληνισμοῦ, ἄσχετα ἂν ὁ πρῶτος περισσότερο θεολογίζη ἢ ἂν ὁ δεύτερος περισσότερο ἐλληνίζη. Ἀπλὴ σύγκριση τῆς παραπάνω ἐπιστολῆς τοῦ Μαλαξοῦ μὲ τὸν Θρηνο τοῦ Ἐπίσκοπου ἐπιβεβαιώνει αὐτὴ τὴν συγγένεια⁴. Ἔτσι καὶ ἀπὸ τοὺς δύο γίνεται λόγος γιὰ τὴν ἀνάγκη ἀναβιώσεως τῆς παλαιᾶς λαμπρῆς παιδείας τῶν Ἑλλήνων καὶ γιὰ τὴν ἀνάγκη διαδόσεώς της σὲ ὅλον τὸν Ἑλληνισμὸ καὶ ἀπὸ τοὺς δύο χαρακτηρίζεται ἡ παιδεία σὰν φῶς ποὺ ὀδηγεῖ τὴν ψυχὴ τῶν ἀνθρώπων, ἐνῶ ἡ στέρησή της σὰν τύφλωση ποὺ κάνει τοὺς ἀνθρώπους νὰ πλανῶνται⁵.

1. Βασικὴ ἐργασία γι' αὐτὸν εἶναι τοῦ Π. Πετρῆ, «Νικόλαος Μαλαξὸς πρωτοπαπᾶς Ναυπλίου», *Πελοποννησιακά* 3-4, 1958-59, 348-375· βλ. ἐπίσης τὴν νεώτερη μελέτη τοῦ Κ. Μέρτζου, «Περὶ Νικολάου Μαλαξοῦ, πρωτοπαπᾶ Ναυπλίου, ἐφημερίου τῆς ἐλληνικῆς κοινότητος Βενετίας. Βίος καὶ ἔργα», *Στάχυς*, τεύχη 6-7 (Ἰούλ. - Δεκ. 1966), 69-117.

2. Χαρακτηριστικὸ εἶναι τὸ ἀπόσπασμα ποὺ παραθέτει ὁ Κρούσιος, σὲ ἐλληνικὴ μετάφραση, ἀπὸ λόγο-κήρυγμα τοῦ The. Sneppsius σχετικὰ μὲ τὸ πῶς ἐννοεῖται ὁ ρόλος τῆς ἡγεσίας τῆς Ἐκκλησίας στὴν ὀργάνωση τῆς πνευματικῆς ζωῆς· βλ. *Turcograecia*, σ. 252-253.

3. Βλ. Α. Βακαλοπούλου, *Ἱστορία*, 3, σ. 159.

4. Στενὰ συνεργάζονται στὴν Βενετία, στὴν ἐκδοση Μηναιῶν τοῦ οἴκου Spinelli· βλ. *ΒΠ* 1, σ. 281.

5. Ἐντονη πρέπει νὰ εἶναι στίς ιδέες τους ἡ πλατωνικὴ ἐπίδραση· βλ. κατ. σ. 70, σημ. 1.

Ἐπομένως ἡ φωνὴ τοῦ Μαλαζοῦ πρὸς τὸν οἰκουμενικὸν πατριάρχη Διονύσιο Β' εἶναι φωνὴ ἑνὸς λογίου πού προέρχεται ἀπὸ τὸν πνευματικὸν χῶρον τοῦ ἀπόδημου Ἑλληνισμοῦ, καὶ εἰδικότερα ἀπὸ τὸν χῶρον τῶν ἑλληνοιστῶν λογίων πού εἶναι πιά διαποτισμένοι μὲ νέες ἰδέες.

Ποιά ὅμως εἶναι τὰ στοιχεῖα ἐκεῖνα πού κάνουν τὸν Μαλαζὸ νὰ γράψῃ στὸν Διονύσιο Β' τὴν ἐπιστολὴ αὐτή, μὲ τὴν ὁποία τὸν παροτρύνει στὴν ἀνάπτυξη τῆς παιδείας, καὶ νὰ τοῦ ἀποδώσῃ μάλιστα τὸν ἐπαινετικότερο χαρακτηρισμὸ «κέρας σωτηρίας» τοῦ Ἑλληνισμοῦ; Μήπως εἶναι τὰ ἴδια στοιχεῖα πού κάνουν ἀργότερα τὸν Ἐπαρχο καὶ τὸν Ἰωάννη Μινδόνιο νὰ γράψουν στὸν Διονύσιο Β', νὰ τοῦ διατυπώσουν ἀνάλογες σκέψεις γιὰ τὴν παιδεία καὶ νὰ τὸν ἐγκωμιάσουν σὰν τὸν κήρυκα τῆς πνευματικῆς ἀναγεννήσεως τοῦ Ἑλληνισμοῦ; Τότε ὅμως ἡ βασικὴ αἰτία γι' αὐτὲς τὶς ἐκδηλώσεις δὲν εἶναι μιὰ βεβαιωμένη τάση τοῦ Διονυσίου Β' γιὰ τὴν ἀνάπτυξη συστηματικῆς παιδείας στὸν τουρκοκρατούμενο χῶρο, ἀλλὰ ἡ διάθεσή του νὰ ξανασυνδέσῃ τὶς σχέσεις τῆς Ἀνατολικῆς μὲ τὴν Δυτικὴ Ἐκκλησία, καὶ κυρίως νὰ συνεργαστῇ μὲ τοὺς ἀπόδημους Ἑλληνες· αὐτὸ τὸ τελευταῖο θὰ ἦταν βασικὰ ἐκεῖνο πού προκάλεσε ἐλπίδες γιὰ μιὰ πνευματικὴ ἀναγέννηση τοῦ Ἑλληνισμοῦ.

4. ΜΙΑ ΠΡΟΣΠΑΘΕΙΑ ΤΟΥ ΔΙΟΝΥΣΙΟΥ Β' ΓΙΑ ΤΗΝ ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΗ ΕΝΩΣΗ ΟΛΟΥ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ

Γιὰ τὶς ἐπαφές τοῦ Διονυσίου Β' μὲ τὴν Δύση ἔχομε τὸν συνοδικὸ Τόμο Νοεμβρίου 1547, πού στρεφόταν ἐναντίον τοῦ Διονυσίου Β'¹. Ἀπὸ τὸν τόμο αὐτὸν μποροῦμε ν' ἀπομονώσωμε τέσσερα σημεῖα:

α) Ὁ πατριάρχης Διονύσιος ἔστειλε ὡς ἐκπρόσωπό του στὴν Ἰταλία, σὲ σφαίρα ἐπιτροπῆς τῆς Δυτικῆς Ἐκκλησίας, τὸν μητροπολίτη Καισαρείας Μητροφάνη «γράφμασιν αὐτὸν καὶ ἱεροῖς λειψάνοις καὶ ἄλλοις δωρήμασι καθοπλίσας μεγάλους»².

β) Μετὰ τὴν ἀφιξὴ του στὴν Ἰταλία ὁ Μητροφάνης, «παντοίαν ἄδειαν

1. Βλ. Β. Α. Μυστακίδου, «Περὶ τῶν πατριαρχῶν Διονυσίου Β' καὶ Μητροφάνους Γ' καὶ τῆς καθαιρέσεως αὐτῶν κατὰ νέα ἀνέκδοτα ἔγγραφα», *Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια* 10, 1890, 187-189, καὶ E. Legrand, *Notice biographique sur Jean et Théodore Zygomalas*, Παρίσι 1889, 86-90. Στὸν ἴδιο Τόμο διατυπώνεται ἡ κατηγορία ἐναντίον τοῦ Διονυσίου ὅτι παράτυπα ἀνέβηκε στὸν οἰκουμενικὸν θρόνον, παραβιάζοντας σχετικὸν Τόμο τὸν ὁποῖο καὶ ὁ ἴδιος εἶχε υπογράψῃ. Αὐτὸ πραγματικὰ ἐπιβεβαιώνεται καὶ ἀπὸ τὴν *Ἱστορία Πατριαρχικῆς Κωνσταντινουπόλεως* τοῦ Μανουὴλ Μαλαζοῦ (*Turcograecia*, σ. 166), ὅπου ἱστορεῖται ὁ τρόπος ἐκλογῆς του τὴν Κυριακὴ τῶν Βατίων (τοῦ 1546)· ἐπίσης βλ. Α. Κομνηνοῦ Ἰψηλάντου, *Τὰ μετὰ τὴν ἄλωσιν*, Κωνσταντινούπολις 1870, σ. 91.

2. Μυστακίδου, ἔ.ἀ., σ. 188.

εὐληφῶς» ἐκ μέρους τῶν Λατίνων, «λειτουργίας καὶ χειροτονίας ἐν τε τῇ Βενε-
τιᾷ καὶ τῇ Ἀγκῶνι καὶ ἀλλαχοῦ ἐκτετέλεκε»¹.

γ) Ἐπειτα ὁ Μητροφάνης συνάντησε στὴν Ρώμῃ τὸν πάπα καὶ «ὡς λε-
γάτος δῆθεν τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ἤνωσεν» τὴν Ἀνατολικὴ Ἐκκλησία
μὲ τὴν Δυτικὴ, «ὑποσχεθεὶς ὅτι μάλιστα καὶ τὰς ἀνατολικὰς καὶ πατριαρχικὰς
Ἐκκλησίας, ὀρθοδόξους οὖσας, ἐνώσει ταχέως»².

δ) Τέλος, ὁ Διονύσιος πρὸς τοὺς ἐπισκόπους τῆς Κύπρου «τὸν μητροπο-
λίτην Ῥόδου ἐξαποστείλας, διὰ γραμμάτων καὶ δι' ἐκείνου τὴν ὀρθόδοξον καὶ
καθολικὴν Ἐκκλησίαν αὐτοῖς ἐνώσει προήρηται, οὓσιν ἀπεσχισμένοις κανονι-
κῶς ὑπ' αὐτῆς τῆς ἀγίας καὶ οἰκουμενικῆς ἑκτῆς συνόδου, διὰ τὰ αὐτῶν ἐξάγι-
στα ἀτοπήματα»³.

Ἐκ τῶν παραπάνω διαφαίνεται ὅτι ὑπάρχουν δύο σκέλη κατηγορίας («λα-
τινισμοῦ») ἐναντίον τοῦ Διονυσίου: Τὸ πρῶτο συνδέεται μὲ τὴν ἀποστολὴ τοῦ
Μητροφάνη στὴν Ἰταλία καὶ τὸ δεύτερο μὲ τὴν ἀποστολὴ τοῦ μητροπολίτη Ῥό-
δου στοὺς «ἀνοσίτους καὶ ἀνιέρους καὶ σχισματικούς καὶ λατινόφρονας ἐπισκό-
πους τῶν Κυπρίων», κατὰ ἔκφραση τοῦ Τόμου⁴.

Σύμφωνα μὲ μεταγενέστερη πηγὴ, ποὺ ἔχει ὑπόψῃ τῆς τὰ συμπεράσματα
τῆς Συνόδου ἢ ὅποια ἔκρινε τίς πράξεις αὐτῆς στὴν Ἰταλία⁵, ὁ Διονύσιος ἀπαλ-

1. Αὐτ.

2. Αὐτ.

3. Αὐτ.

4. Αὐτόθι. Ἐπισημαίνεται, φάνηται, ἀνεπίσημες σχέσεις τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατρι-
αρχείου μὲ τὴν Ἐκκλησίαν τῆς Κύπρου. Ἐπισημαίνεται ἡ εἶδηση ποὺ μᾶς παρέχουν δύο «ἐν-
θυμήσεις» τῆς μονῆς Ἐγκλειστρας Κύπρου (27 Δεκ. 1523), ὅτι ἔμεινε ἐκεῖ ὁ πατριάρχης
Ἱερεμίας Α' ἐπὶ 16 ἡμέρες καὶ ἔπειτα συνέχισε τὸ ταξίδι του στὸ Ὄρος Σινᾶ καὶ στὰ Ἱερο-
σόλυμα· βλ. Χ. Πατρινέλη, «Χρονολογικὰ ζητήματα τῆς πατριαρχίας Ἱερεμίου Α' (1522-
1546)», *Μνημοσύνη* 1, 1967, 253-255, ὅπου καὶ λεπτομέρειες.

5. Γιά τὸν χρονικὸ post quem καθορισμὸ τῆς Συνόδου αὐτῆς ἔχομε τὰ ἀκόλουθα
στοιχεῖα: Τὸν Δεκέμβριο τοῦ 1547 ὁ Διονύσιος Β' καλεῖ τὸν Μητροφάνη νὰ ἐπιστρέψῃ στὴν
Κωνσταντινούπολη, χωρὶς νὰ κἀν λόγον γιὰ τίς κατηγορίες (βλ. Μ. Ι. Μανούσακα, *Ἀνεκ-
δοτα πατριαρχικὰ γράμματα (1547-1806)*, Βενετία 1968, σ. 6-7)· μετὰ τὸν Μάρτιο τοῦ
1548, ὁ Διονύσιος δέχεται νὰ παραιτηθῆ, ἀφοῦ προηγουμένως παραμείνῃ στὸν οἰκουμενικὸ
θρόνον γιὰ ἓνα ἀκόμη ἐξάμηνο (βλ. Ἑλ. Ζαχαριάδου, «Ἡ πατριαρχία τοῦ Διονυσίου Β' σὲ
μὴ παραλλαγὴ τοῦ Ψευδο-Δωροθέου», *Θησαυρισματα* 1, 1962, 147, στ. 117-121)· τὸν
Ἰούλιο τοῦ 1549 φεύγει ὁ Μητροφάνης ἀπὸ τὴν Βενετία ἐπιστρέφοντας στὴν Κωνσταντι-
νούπολη (βλ. Μανούσακα, ἔ.ἀ., σ. 7, σημ. 10, 11, 12)· «ἀπὸ Ναυπλίου, σепτεμβρίου ε',
αφμθ'» (1549) ὁ Ἰωάννης Ζυγομαλᾶς μὲ ἐπιστολὴ ἀνακοινῶνει στὸν Ἀλέξανδρο Νερούλη,
στὴν Ζάκυνθο, ὅτι μετὰ ἀπὸ σχετικὴ πρόσκληση τοῦ Διονυσίου Β' θὰ πάῃ στὴν Κωνσταντι-
νούπολη, γιὰ νὰ παρευρεθῆ στὴν Σύνοδο, καὶ ὑπόσχεται «μετὰ τὸ συμπεραθῆναι τὰ τῆς ῥη-
θείσης συνόδου (τοῦτο δ' ἔσται, ὡς οἶμαι, δι' ὄλου τοῦ χειμῶνος), πρὸς ὑμᾶς σὺν Θεῷ ἀφί-
ξομαι» (Legrand, *Notice biographique*, σ. 92)· σ' αὐτὴν τὴν ἐπιστολὴ τοῦ Ἰωάννη Ζυγο-
μαλᾶ, ὁ ὅποιος βρῖσκεται τώρα «in Napoli di Romania» (στὴν Ἰταλία), ἀπαντᾷ ὁ Νερού-
λης «ἐκ Ζακύνθου, πωανεψιῶνος νομηνια, αφμθ'» (1 Ὀκτωβρίου 1549) καὶ τοῦ γράφει
ὅτι μετὰ τὴν Σύνοδο θὰ τὸν περιμένῃ στὴν Ζάκυνθο (Legrand, σ. 93-94)· τέλος μὲ ἐπιστο-

λάχτηκε από τις έναντίον του κατηγορίες «λατινισμού», «quod iscio se Romam profectus esset Metrophanes», ενώ θεωρήθηκε ως μόνος υπεύθυνος γι' αὐτὲς ὁ Μητροφάνης¹. Ἡ ἴδια πάλι πηγὴ ἀναφέρει ὅτι ὁ Διονύσιος ἔστειλε στὴν Βενετία τὸν μητροπολίτη Καισαρείας Μητροφάνη «ad colligendam pecuniam», δηλαδή γιὰ ζήτησι.

Ἐφόσον τώρα δεχτοῦμε ὡς βέβαιο ὅτι ὁ Διονύσιος δὲν ἐνεργεῖ σὰν λατινόφρονος, μποροῦμε, συνδυάζοντας τὰ στοιχεῖα τοῦ Τόμου καὶ τῆς παραπάνω πηγῆς, ὡς ἐξῆς νὰ διατυπώσωμε τὰ γεγονότα ποὺ σχετίζονται μὲ τὸν Διονύσιο²:

Ἄρα ὁ Διονύσιος Β' στέλνει τὸν μητροπολίτη Μητροφάνη στὴν κοινότητα τῆς Βενετίας³ ὡς ἐκπρόσωπό του, γιὰ νὰ συγκεντρώσῃ χρήματα γιὰ τὸ Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο⁴. Ἐπειδὴ γιὰ πρώτη φορὰ ὀρθόδοξος μητροπολίτης πηγαίνει στὴν Ἰταλία, στὸν χῶρο ἐπιρροῆς τῆς καθολικῆς Ἐκκλησίας, τὸν ἐφοδιάζει μὲ ἐπιστολές, μὲ δῶρα καὶ μὲ ἱερὰ λειψάνα, σὰν ἐκδήλωση φιλίας καὶ

λή του, «μηνὶ ὀκτωβρίῳ, ἰνδικτιῶνος η'» (1549) στὴν Κοινότητα τῆς Βενετίας ὁ Διονύσιος Β' ἐπικυρώνει τὶς πράξεις τοῦ Μητροφάνη στὴν Βενετία καὶ συγκαίρει τὸ ἐνδιαφέρον τῶν ἐκεῖ Ἑλλήνων γιὰ τὴν Ἐκκλησία, «ὡς αὐτὸς ὁ ἱερώτατος μητροπολίτης ἐνεφάνισεν ἡμῖν» (βλ. Μανούσακα, ἔ.ἀ., σ. 12-13). Ἀπὸ τὰ παραπάνω στοιχεῖα γίνεται φανερό ὅτι ἡ Σύνοδος πραγματοποιήθηκε μετὰ τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 1549.

1. «Annotationes ad illas synodicas litteras» (1578)· βλ. Μυστακίδου, «Περὶ τῶν πατριαρχῶν Διονυσίου Β'...», σ. 189, Legrand, *Notice biographique*, σ. 90-91· πρβ. *Turcograecia*, σ. 289. Ὁ Μητροφάνης ἐπηρέασθη καὶ ἀπὸ τοὺς Ἑλληνες τῆς Βενετίας, γιὰ νὰ ἔρθῃ στὸν πάπα καὶ νὰ ἐπιλύσῃ ἐκκλησιαστικὰ τοὺς ζητήματα· σχετικὴ μαρτυρία, ἡ ὁποία φαίνεται νὰ συνδέεται μὲ τὸν Μητροφάνη, βλ. Μ. Ι. Μανούσακα, «Ἡ ἐν Βενετία Ἑλληνικὴ Κοινότης καὶ οἱ μητροπολίται Φιλαδελφείας», *ΕΕΒΣ* 37, 1969-1970, 179.

2. Εἰδήσεις πολὺ λεπτομερεῖς γιὰ τὸ ταξίδι τοῦ Μητροφάνη στὴν Ἰταλία βλ. Ἐλ. Ζαχαριάδου, «Ἡ πατριαρχία τοῦ Διονυσίου Β' σὲ μιὰ παραλλαγή τοῦ Ψευδο-Δωροθέου», *Θησαυρίσματα* 1, 1962, 144-149, στ. 1-190, καὶ Μ. Ι. Μανούσακα, *Ἀνέκδοτα πατριαρχικὰ γράμματα (1547-1806)*, Βενετία 1968, σ. 6-16.

3. Ἄρχες Δεκεμβρίου 1546· βλ. Μανούσακα, αὐτ., σ. 7, σημ. 4. Ὁ Μητροφάνης παίρνει μαζί του στὴν Ἰταλία ὡς συνοδὸ καὶ διερμηνέα τὸν σοφὸ νοτάριο Ναυπλίου Ἰωάννη Ζυγομαλά, τοῦ ὁποίου τὴν συμβολὴ στὴν ἐπιτυχία τῆς ἀποστολῆς αὐτῆς ἐκθειάζει μὲ γράμμα του «ματου ἰβ' ἀπὸ Ἀγκῶνος» πρὸς τὸν πατριάρχη Διονύσιο· βλ. *Turcograecia*, σ. 288-289. Γιὰ τὸν προσδιορισμὸ τοῦ ἔτους (1547) τῆς ἐπιστολῆς αὐτῆς βλ. Μανούσακα, αὐτ., σ. 7, σημ. 7.

4. Ὁ ἴδιος σκοπὸς δηλώνεται στὴν καθολικὴ ἐπιστολὴ (Ὀκτώβριος 1549) τοῦ Διονυσίου Β' πρὸς τὴν Κοινότητα τῆς Βενετίας: «...ἀπεστείλαμεν ἐν τοῖς αὐτοῖσι μέρεσιν ἕνα ἄλλον καὶ ἐπίτροπον καθολικὸν πρὸς ὑμᾶς τοὺς ὀρθόδοξους χριστιανούς τὸν ἱερώτατον μητροπολίτην Καισαρείας... κῦρ Μητροφάνην, διὰ τινος μὲν χρειᾶς ἐκκλησιαστικῆς, ἀλλὰ δὴ καὶ πρὸς ἐπίσκεψιν καὶ κατάστασιν ὑμετέραν, ὥστε παροτρῦναι ὑμᾶς εἰς βοήθειαν τῆς μητρὸς ὑμῶν τῆς μεγάλης Ἐκκλησίας ἕνεκεν τῶν ἀπέριων χρεῶν καὶ ἐξόδων ὧν κέκτηται, μάλιστα νῦν ὡς οὐδέποτε», Μανούσακα, αὐτ., σ. 12.

ἐπιθυμίας γιὰ συνεργασία καὶ συνύπαρξη τῶν δύο Ἐκκλησιῶν¹. Ἡ χειρονομία αὐτὴ γίνεται μὲ εὐμένεια δεκτὴ ἀπὸ τὴν λατινικὴ Ἐκκλησία, ἡ ὁποία ἐπιτρέπει στὸν Μητροφάνη νὰ κινηθῆ καὶ νὰ δράσῃ ἐλεύθερα. Ἔτσι ὁ Μητροφάνης καὶ θεῖες λειτουργίες τελεῖ καὶ χειροτονίες ὀρθοδόξων ἱερέων κάνει, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ γίνῃ αἰσθητὴ στὸν ἀπόδημο Ἑλληνισμὸ ἡ παρουσία ἐκεῖ τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου².

Ἄν τώρα αὐτὴ ἡ ἀποστολὴ τοῦ Μητροφάνη στὴν Ἰταλία συνδυαστῆ μὲ τὴν ἄλλη τοῦ μητροπολίτη Ρόδου³ στὴν Κύπρο μὲ σκοπὸ τὴν ἐκκλησιαστικὴ ἔνωση τῆς Κύπρου μὲ τὴν Κωνσταντινούπολη⁴, τότε δικαιούμαστε νὰ ποῦμε

1. Ἐξάλλου τὴν ἀνάπτυξη ἀγαθῶν σχέσεων ἀνάμεσα στὶς δύο Ἐκκλησίες εὐνόησε προηγουμένως ἡ διαλλακτικὴ στάση τῶν παπῶν Λέοντος Γ' (1513-1521), Κλήμεντος Ζ' (1523-1534) καὶ Παύλου Γ' (1534-1549): βλ. Α. Βακαλοπούλου, *Ἱστορία*, 3, σ. 176-177.

2. «καὶ πάντα μὲν ὅσα νομίμως καὶ κανονικῶς ὁ αὐτὸς ἱερώτατος μητροπολίτης τοῖς αὐτόθι διετάξατο, καὶ ἡμεῖς συναποφαινόμεθα», γράφει στὴν ἐπιστολὴ τοῦ Ὀκτωβρίου 1549 πρὸς τὴν Κοινότητα τῆς Βενετίας ὁ Διονύσιος Β'· βλ. Μανούσακα, ἔ.ἀ., σ. 12.

3. Δὲν εἶναι ἐντελῶς ἐξακριβωμένη ἡ ταυτότητα τοῦ μητροπολίτη αὐτοῦ, γιὰτὶ οἱ ἐπισκοπικοὶ κατάλογοι Ρόδου εἶναι πολὺ ἐλλιπεῖς· γιὰ τὴν περίοδο 1522-1580 ἀναφέρονται μόνον τρία ὀνόματα (Εὐθύμιος, Θεοδόσιος, Κάλλιστος), βλ. Γερμανοῦ μητρ. Σάρδεων, «Ἐπισκοπικοὶ κατάλογοι τῆς Ἐκκλησίας Δωδεκανήσου», *Ἐκκλησιαστικὸς Φάρος* 36, 1937, 339. Τὸ πιθανότερο εἶναι ὅτι πρόκειται γιὰ τὸν Θεοδόσιο, ὁ ὁποῖος ὑπογράφει τὸ 1541 ὡς μητροπολίτης Ρόδου σὲ δύο συνοδικὰ ἔγγραφα. Τὸ ἴδιο πιθανολογεῖ καὶ ὁ Τρύφων Ἐλλαγγελίδης, «Ἐκκλησία Ρόδου», *ΕΕΒΣ* 6, 1929, 166, σημ. 5, 6, ὅπου παραθέτοντας ἀξιόλογη βιβλιογραφία ἀσχολεῖται καὶ μὲ τὸ θέμα τῆς ἀποστολῆς μητροπολίτη Ρόδου στὴν Κύπρο, χωρὶς ὅμως τελικὰ αὐτὸ νὰ διαφωτίζεται.

4. Ἡ διάσταση ἀνάμεσα στὸ Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο καὶ στὴν Ἐκκλησία τῆς Κύπρου χρονολογεῖται ἀπὸ τὸ 1260, ὅταν ἡ δευτέρη ὑποχρεώθηκε νὰ δεχθῆ τὴν περίφημη Bulla ἢ Constitutio Cypria τοῦ πάπα Ἀλεξάνδρου Δ'. Μὲ τὴν βούλα αὐτὴ καταργήθηκε ἡ θέσις τοῦ ὀρθόδοξου ἀρχιεπισκόπου, ἐνῶ οἱ Ἕλληνες ἐπίσκοποι ὑπάγονταν πιά στὸν Λατίνου ἀρχιεπίσκοπο τῆς Κύπρου καὶ ἦταν ὑπογεωμένοι κατὰ τὴν ἐκλογὴ τους νὰ ὀρκίζωνται πίστιν καὶ ὑπακοὴ στὴν λατινικὴ Ἐκκλησία· τὸ κείμενο τῆς παπικῆς αὐτῆς βούλας σὲ ἑλληνικὴ γλῶσσα βλ. στοῦ Κ. Ν. Σάθα, *Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη*, τ. 6, Βενετία 1897, σ. 501-513, ἐνῶ ἀνάλυση τοῦ περιεχομένου της βλ. J. Hackett, *Ἱστορία τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας τῆς Κύπρου*, κατὰ μετάφρασιν καὶ συμπλήρωσιν Χαριλάου Ι. Παπατωάννου. Τόμ. Α', *Ἱστορία τῆς Κυπριακῆς Ἐκκλησίας ἀπ' ἀρχῆς μέχρι τῆς Ἀγγλικῆς κατοχῆς τοῦ 1878*, Ἀθήνα 1923, σ. 153-164. Τὸ σκληρὸ ἐκκλησιαστικὸ καθεστῶς ποὺ ἐπέβαλε ἡ Constitutio Cypria ἀπέκοψε καὶ ἀπομόνωσε ἐντελῶς τὴν Ἐκκλησία τῆς Κύπρου ἀπὸ τὸ Οἰκουμενικὸ καὶ τὰ ἄλλα ὀρθόδοξα Πατριαρχεῖα, ποὺ θεωροῦσαν πιά καὶ τοὺς ἐπίσκοπους καὶ τὸ ὀρθόδοξο χριστιανικὸ ποίμνιο τῆς Κύπρου ἀποστάτες καὶ σχισματικούς τῆς Ὀρθοδοξίας· βλ. Hackett, ἔ.ἀ., σ. 186, 187, σημ. 17, Χρυσ. Παπαδοπούλου, «Ἀποκατάστασις τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας Κύπρου κατὰ τὸν ΙΣΤ' αἰῶνα», *Θεολογία* 5, 1927, 238. Αὐτὴν τὴν ἀποκοπὴ καὶ τὴν ἀπομόνωσιν τῆς ἀπὸ τὸ Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο ἡ Ἐκκλησία τῆς Κύπρου προσπάθησε κατὰ καιροὺς νὰ τὴν θεραπεύσῃ· ἡ σοβαρότερη προσπάθεια ἐγένεε στὶς ἀρχές τοῦ 15ου αἰῶνα, ἀλλὰ ἡ Σύνοδος, ποὺ συνήλθε εἰδικὰ γιὰ ν' ἀποφανθῆ γιὰ τὴν ἔνωση, πῆρε ἀρνητικὴ ἀπόφαση,

ὅτι ὁ σκοπὸς τῆς ζητείας στὴν ἀποστολὴ τοῦ Μητροφάνη εἶναι ἐπιφάνεια, ἐνῶ στὴν πραγματικότητα βρισκόμαστε σὲ μιὰ συστηματικὴ προσπάθεια τοῦ πατριάρχη Διονυσίου ν' ἀγκαλιάσει κάτω ἀπὸ τὸν οἰκουμενικὸ θρόνο ἕλον τὸν βενετοκρατούμενο καὶ ἀπόδημο ὀρθόδοξο Ἑλληνισμό¹, μπροστὰ μάλιστα στὶς νέες θρησκευτικὲς ἐξελίξεις ποὺ διαγράφονταν ἀπὸ τὴν μεταρρύθμιση καὶ τὴν ἀντιμεταρρύθμιση. Ὁ ἀπόδημος Ἑλληνισμός, μὲ τὸν ὁποῖο ἤρθε σὲ στενὴ ἐπαφὴ ὁ Μητροφάνης, εἶδε μὲ ἱκανοποίηση αὐτὴ τὴν πρωτοβουλία τοῦ Διονυσίου Β' καὶ ἀνταποκρίθηκε πρόθυμα σὲ ὅ,τι ζήτησε².

Αὐτὴ λοιπὸν ἡ πολιτικὴ ἐναγκαλισμοῦ ἔλου τοῦ ἑλληνοορθόδοξου κόσμου ἔγινε, φαίνεται, ἀντιληπτὴ ἀπὸ τοὺς ἀπόδημους Ἕλληνες λογίους, οἱ ὁποῖοι στὸ πρόσωπο τοῦ Διονυσίου εἶδαν αὐτὸν ποὺ θὰ μπορούσε ν' ἀναγεννήσει τὸν ὑπόδουλο ἀλλὰ καὶ παρημασμένον Ἑλληνισμό τῆς ἐποχῆς του.

5. ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΕΣ ΚΑΙ ΠΑΙΔΕΥΤΙΚΕΣ ΙΔΕΕΣ ΤΟΥ ΑΝΤΩΝΙΟΥ ΕΠΙΣΧΟΪ

Καὶ τώρα ἐρχόμαστε ν' ἀναλύσωμε τὴν περίφημη ἀφιερωτικὴ ἐπιστολὴ τοῦ Ἀντωνίου Ἐπίσχοῦ πρὸς τὸν Διονύσιο Β'³, ἡ ὁποία καὶ ἀποτελεῖ τὸν πρό-

μὲ βάση τὴν σχετικὴ εἰσήγηση τοῦ Ἰωσήφ Βρυεννίου «Μελέτη περὶ τῆς τῶν Κυπρίων πρὸς τὴν Ὀρθόδοξον Ἐκκλησίαν μελετηθείσης ἐνώσεως» (βλ. *Ἰωσήφ μοναχοῦ τοῦ Βρυεννίου τὰ εὐρεθέντα*, τ. Β', Λιψία 1768, σ. 1-25), στὴν ὁποία ὑποστήριξε ὅτι δὲν θὰ εἶχε κανένα νόημα ἡ ἔνωση, ἐφόσον διατηροῦνταν στὴν Κύπρο τὸ ἴδιο ἐκκλησιαστικὸ καθεστῶς τῆς *Bulla Cypria*. Παρὰ τὴν ἀναγκαστικὴ ὅμως ὑποταγὴ τῶν Κυπρίων στὴν λατινικὴ Ἐκκλησία, μὲ τὴν ὁποία οἱ σχέσεις ἦταν πάντα ἐχθρικές καὶ τεταμένες (βλ. Hackett, ἔ.ἀ., σ. 165-169, 174-177, 179-180), αὐτοὶ παρέμειναν στραμμένοι πρὸς τὸ Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο, ἀκόμη καὶ μετὰ τὴν χορήγηση προνομίων ἀπὸ τοὺς πάπες κατὰ τὸν 16ο αἰῶνα (βλ. Hackett, ἔ.ἀ., σ. 229-230).

1. Πόσο εὐρύτερες ὑπῆρξαν οἱ προθέσεις τῆς προσπάθειας αὐτῆς, φαίνεται καὶ ἀπὸ μέρος ἀποσπάσματος ἐπιστολῆς τοῦ Ματθαίου Δεβαρῆ πρὸς τὸν Διονύσιο Β', τὸ ὁποῖο δημοσίευσε ὁ Legrand, *BH* 1, σ. CXCVI, ἀπὸ χειρόγραφο τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Βρετανικοῦ Μουσείου: «...ὁ πανιερώτατος μητροπολίτης Καισαρείας τῆς Καππαδοκίας, ὃς ἀποσταλεῖς ὑπὸ τῆς σῆς, ὡς πυνθανόμεθα, παναγιόττητος εἰς Βενετίαν, ὅπως παρὰ τῆς ἐκεῖσε αὐθεντίας ἐνδόξου λάβῃ τοῦ τὰς νήσους τῆς ἐκεῖνων ἐπικρατείας καὶ τοὺς ἐν αὐταῖς τοῦ γένους ἡμῶν ἐπισκέψασθαι, τούτων μὲν οὐκ ἔτυχεν...».

2. «Ὡς οὖν ὁ αὐτὸς ἱερώτατος μητροπολίτης ἐνεφάνισεν ἡμῖν τὴν ὑμετέραν πρόθεσιν καὶ τὸν ἔνθεον ζῆλον ὃν πρὸς τὴν μεγάλην Ἐκκλησίαν κέκτησθε, τὴν ὑμῶν προθυμίαν ἠγάσθημεν, ἀλλὰ καὶ τὴν προκοπὴν καὶ εὐπίθειαν καὶ εἰρηναίαν κατάστασιν», ἔγραφε ὁ Διονύσιος πρὸς τοὺς Ἕλληνες τῆς Βενετίας τὸν Ὀκτώβριον τοῦ 1549· βλ. Μ. Ι. Μανούσικα, *Ἀνέκδοτα πατριαρχικὰ γράμματα*, σ. 12.

3. «Τῷ παναγιωτάτῳ ἀρχιερεῖ Διονυσίῳ πατριάρχει Κωνσταντινουπόλεως, τῷ κηδεμόνι καὶ ἀντιλήπτορι τοῦ ἑλληνικοῦ γένους, Ἀντώνιος ὁ Ἐπίσκοπος ἐν Κυρίῳ χαίρειν», *BH* 1, σ. 277-281. Ἡ ἐπιστολὴ πρωτοδημοσιεύθηκε ἀπὸ τὸν Μιχαὴλ Μουστοζύδη στὴν *Ἰανδῶρα* 18, 1867-68, 77-79, ἐνῶ τελευταία δημοσίευση βλ. Α. Ε. Βακαλοπούλου, *Ἰηγγὲς τῆς Ἰστο-*

λογο στὴν ἀρχόμενη σειρά ἐκδόσεως τῶν Μηναιῶν ἀπὸ τὸν Andrea Spinelli¹ μετὰ συνεργάτη του τὸν Νικόλαο Μαλαξῶ²:

‘Ο Ἐπαρχος στὶς ὀκτὼ πρῶτες γραμμὲς τοῦ κειμένου τῆς ἐπιστολῆς του διατυπώνει μιὰ μέθοδο, μετὰ τὴν ὁποία ὁ ἄνθρωπος μπορεῖ νὰ ὀδηγηθῆ στὸν ἐξανθρωπισμὸ του: Κάθε ἄνθρωπος ποὺ θέλει νὰ εἶναι σώφρων, ἀν καλλιεργηθῆ πνευματικῶς, μπορεῖ νὰ πετάξῃ ψηλὰ καὶ νὰ δῆ τὴν πρᾶγματικὴ εἰκόνα τῆς ἀνθρώπινης ζωῆς. Ὑστερα μετὰ γνώμονα τὸ λογικὸ του, μπορεῖ νὰ ξεχωρίσῃ τὰ ὑλικά ἀπὸ τὰ πνευματικὰ ἀγαθὰ καὶ νὰ διαλέξῃ τὰ δεύτερα. Ἔτσι μὲν αὐτὰ σὰν ἐφόδια θὰ περάσῃ τὴν ζωὴ του, ὥσπου νὰ φτάσῃ στὴν ἄλλη μακάρια ζωὴ³.

Πιὸ κάτω ἀναλύει περισσότερο τὴν σημασία τῶν πνευματικῶν ἐφοδίων γιὰ τὸν ἐξανθρωπισμὸ τοῦ ἀνθρώπου: ‘Ο ἄνθρωπος ποὺ δὲν ἔχει πνευματικὰ ἐφόδια εἶναι ψυχικὰ τυφλός. Γιὰτὶ ὅπως τὰ μάτια κρατοῦν τὸ σῶμα στὸν σωστὸ δρόμο, ἔτσι καὶ αὐτὰ τὰ ἐφόδια βοηθοῦν τὴν ψυχὴ νὰ πορεύεται τὸν ὀρθὸ δρόμο⁴. Αὐτὰ ὅμως τὰ πνευματικὰ ἐφόδια, τὸ φῶς τῆς ψυχῆς, δὲν δίνονται ἀπὸ τὴν φύση ἕτοιμα, ἕπως ἡ ὄραση, ἀλλὰ ἐξασφαλίζονται γιὰ τὴν ψυχὴ μετὰ πολλὴν κόπο καὶ χρόνον, μετὰ τὴν καθοδήγησιν σοφῶν ἀνδρῶν καὶ μόνο μετὰ τὸν λόγον τῆς ἀλήθειας. Μὲ αὐτὸ τὸ πνευματικὸ φῶς ζωντανεῖται ἡ ψυχὴ, ξεχωρίζεται τὰ ὑλικά ἀπὸ τὰ πνευμα-

ρίας τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ, τ. Α’ (1204-1669), Θεσσαλονίκη 1965, σ. 343-346· ἐπισήμανση τῶν κίριων σημείων τῆς ἐπιστολῆς βλ. τοῦ ἰδίου, Ἱστορία, 2, σ. 241-242.

1. Ἀπὸ τίς γνωστὲς σ’ ἐμᾶς μνεῖες, ἡ ἐπιστολὴ αὐτὴ τοῦ Ἐπαρχοῦ βρίσκεται στὸ Μηναιῶν Ἀπριλίου 1548/9 (βλ. Μ. Ι. Μανούσακα, «Προσθῆκαι καὶ συμπληρώσεις εἰς τὴν Ἑλληνικὴν Βιβλιογραφίαν τοῦ E. Legrand», Ἐπετηρὶς Μεσαιωνικοῦ Ἀρχείου 7, 1957, 46, στὴν δεύτερη σειρά ἐκδόσεως τῶν Μηναιῶν ἀπὸ τὸν Spinelli, τὸ 1558, μετὰ διορθωτὴ τὸν Γρηγόριο Μαλαξῶ καὶ συγκεκριμένως στὰ Μηναιῶν Ἰουλίου καὶ Αὐγούστου (βλ. BH 2, ἀριθ. 256, 257), καὶ τέλος στὸ Μηναιῶν Σεπτεμβρίου, ἔκδ. 1581 (βλ. BH 4, ἀριθ. 750). Γιὰ τὴν χρονολόγησιν τῆς ἐπιστολῆς αὐτῆς, ποὺ πρέπει νὰ τοποθετηθῆ στὸ 1547, ἔχομε μόνο ἕξι στοιχεία. Ἔτσι, ἀν λάβωμε ὑπόψιν ὅτι αὐτὴ ἔχει προλογικὸ καὶ ἀγγελτικὸ χαρακτῆρα ἕλης τῆς σειρᾶς Μηναιῶν, μποροῦμε νὰ θέσωμε ὡς terminus ante quem τὴν 28 Φεβρ. 1548, ὁπότε ἔχομε τίς παλαιότερες γνωστὲς ἐκδόσεις τῆς σειρᾶς αὐτῆς (βλ. BH 1, ἀριθ. 121 καὶ 3 ἀριθ. 484)· ἀντίθετα, terminus post quem εἶναι ἡ παρουσία, ποὺ μνημονεύεται στὴν ἐπιστολή, τοῦ Μητροφάνη στὴν Ἰταλία τὸν Δεκέμβριον τοῦ 1546 (βλ. Μανούσακα, Ἀνέκδοτα πατριαρχικά γράμματα, σ. 7, σημ. 4, 5).

2. «ἄνδρα θεοσεβῆ καὶ τὰ θεῖα ἄκρω πεπαιδευμένον ὅστις διεφθορότων τῶν πρωτοτύπων, ἐπληρωθῶσατο πάντα καὶ εἰς τὸ ὑγιέστερον ἀποκατέστησε», κατὰ τὸν Ἐπαρχον (BH 1, σ. 281).

3. BH 1, σ. 277: «Ἐξεστὶ παντὶ τῷ σωφρονεῖν βουλομένῳ, θεοπέσιε πάτερ, ἀναβιβᾶσαντι τὸν λογισμὸν εἰς τινα περιωπὴν ἄνω τῆς ψυχῆς ὑψηλοτάτην περισκέψασθαι τὰ περὶ τὸν ἀνθρώπινον βίον ὅποσον εἰσὶ θορύβων μεστὰ, ὀπόσης κουφότητος καὶ μεταβολῆς καὶ ἀπιστίας· εἶτα ὀρθῶ κανόνι χρῆσαμένῳ τῷ λόγῳ κρίνειν τὰς ὕλας τοῦ βίου, καὶ τέλος αἰρεῖσθαι μὴ τὴν μηδὲν ὑγιᾶς καὶ στάσιμον ἔχουσαν, ἀλλὰ τὴν ἀληθῆ καὶ βελτίονα· ταύτης δὲ μὴ ἀφίστασθαι, μέχρις ἂν τὸν πλοῦν διανύσαντι ξύμπαντα τὸν τοῦ ζῆν καὶ τὰς ἐνταῦθα κῆρας ἀποφυγόντι πρὸς τὴν ἄνω μακαριότητα γένηται».

4. «Πῶς οὐ τυφλοὶ τὴν ψυχὴν καὶ λέγοντο καὶ κατ’ ἀλήθειαν εἶεν πάντες εὐπαιδείας καὶ μαθήσεως ἔρημοι; Ὡσπερ γὰρ τὸ φῶς, φασι πάντες οἱ γε νοῦν ἔχοντες, τοῖς ὀφθαλμοῖς τὴν ἀσφάλειαν παρασκευάζει τοῦ καλῶς πορεύεσθαι, οὕτως ἡ μάθησις ἀνθρώπῳ τοῦ μὴ σφάλεσθαι καὶ παραπαῖεν ἐν τῷ βίῳ», BH 1, σ. 278.

τικά αγαθά, έτοιμάζεται για τὰ δεύτερα καί, αφού άποκτήσει με την άσκηση αυτά τὰ δεύτερα, στο έξής με οδηγό τὸ λογικό του πορεύεται στὸν ὀρθὸ δρόμο· ἔτσι ὁ ἄνθρωπος γίνεται ἀνδρείος, δίκαιος, σόφρων, φρόνιμος, θεωρητικός¹. Καί συμπληρώνει: «Τοιούτους ὁ ποιήσας ἡμᾶς κατὰ τὴν ἑαυτοῦ εἰκόνα καὶ ὁμοίωσιν ἐξ ἀρχῆς ἐδημιούργησε»².

Ἐπειτα, εἰδικεύοντας τὸ θέμα στὴν ἀγωγή τῶν παιδιῶν καὶ στίς ὑποχρεώσεις τῶν γονέων ἀπέναντί τους, συνεχίζει: «Ὅπως τ' ἀμπέλια χρειάζονται περιποίηση γιὰ νὰ δώσουν πολὺν καὶ καλὸ καρπὸ, ἔτσι καὶ ὁ ἄνθρωπος, γιὰ νὰ γίνῃ ὀλοκληρωμένος ἄνθρωπος, πρέπει ν' ἀντραφῆ σωστὰ ἀπὸ τοὺς γονεῖς του καὶ νὰ διαπαιδαγωγηθῆ ἀπὸ δασκάλους, ὥστε μετὴν γνώση τοῦ καλοῦ καὶ τοῦ κακοῦ νὰ ἐπιδιώκῃ μόνο τὰ πνευματικὰ αγαθὰ³. Καί συνοψίζει: Μόνο με σωστὴ ἀνατροφή καὶ ἀγωγή καὶ με εἰδικὴ μάθηση ὀλοκληρώνεται ὁ ἄνθρωπος⁴.

Ἀναλύοντας ἀκόμη περισσότερο τὸν ρόλο τῶν γονέων καὶ τῶν δασκάλων στὴν ἀνάπτυξη τῶν παιδιῶν συμπληρώνει: «Ἄν οἱ γονεῖς δὲν φροντίσουν τὸ σῶμα τῶν παιδιῶν ποὺ γενιούνται, αὐτὰ ἢ θὰ πεθάνουν ἢ θὰ γίνουν ἐλαττωματικὰ στὸ σῶμα· ἂν τὰ διαθρέψουν ὥπως πρέπει, θὰ γίνουν παιδιὰ κανονικά, ἀλλὰ μόνο ὡς πρὸς τὸ σῶμα. Γιὰ νὰ γίνουν ὀλοκληρωμένοι ἄνθρωποι τὰ παιδιὰ, πρέπει οἱ γονεῖς νὰ τὰ στείλουν σὲ δασκάλους⁵. Οἱ δάσκαλοι, πάλι, τρέφουν τὴν ψυχὴ τῶν παιδιῶν με πνευματικὴ τροφή καὶ τὴν ρυθμίζουν ὥπως πρέπει μετοχετεύοντας πνευματικὸ φῶς ἀπὸ τίς δικές τους ψυχές στίς ψυχές τῶν μαθητῶν. Ἐτσι ὀλοκληρώνεται ὁ ἄνθρωπος καὶ γίνεται «οὐράνιον φυτὸν, θεῖον ὄντως ἀπόστασμα». Μετὰ ἀπὸ αὐτὰ ὁ ἄνθρωπος με φερέα πετὰ ψηλὰ στὸν αἰθέρα καὶ βλέπει με ἔμπειρο μάτι τὰ ἀνθρώπινα καὶ συμπεριφέρεται σὰν θεὸς καὶ ἀθάνατο ὄν· καὶ καταλήγει ὁ Ἐπαρχος: «Τοιούτους ἢ Ἐλλὰς ἔφερον ἄνδρας πάσαι»⁶.

Με βίαση τώρα τίς παραπάνω ιδέες του ὁ Ἐπαρχος περιγράφει τὸ ἡθικοπνευματικὸ πρόβλημα τοῦ Ἑλληνισμοῦ: Τὸ ἐλληνικὸ γένος ἔχασε μαζὶ μετὰ ἄλλα αγαθὰ καὶ τίς ψυχικές του ἀρετές. Γι' αὐτὸ δὲν μπορεῖ νὰ φτερώσῃ τὸν νοῦ του, νὰ πετάξῃ ψηλὰ με πνευματικὰ ἐφόδια, νὰ δῆ καλύτερα τὴν κατὰστάσή του καὶ νὰ διακρίνῃ τὸ καλὸ ἀπὸ τὸ κακό⁷. Ἐτσι ἐνδιαφέρεται μόνο γιὰ τὰ ὕλικὰ αγαθὰ, με ἀποτέλεσμα νὰ ὑπάρχῃ σ' αὐτὸν ὄλος ὁ σωρὸς τῶν κακῶν: «ἔριδες, φόνου, ἐπιβουλαί, φιλαργυρίαι, ἀναισχυντία»⁸.

Ἐπειτα ἀναλύει τίς αἰτίες γιὰ τὴν ἀπώλεια τῶν αγαθῶν: Γιὰ τὸ ὅτι οἱ Ἕλληνες ἔχασαν τὰ ἐξωτερικὰ τους αγαθὰ — «πόλεις, οἴκους, κτήματα, τὴν χώραν ἄπασαν, τὴν ἀρχὴν» — δὲν εὐθύνονται οἱ ἴδιοι. Ὁ χαμὸς αὐτῶν τῶν αγαθῶν εἶναι κάτι τὸ ἀνθρώπινο, γιὰτὶ αὐτὰ ὑπόκεινται στίς μεταβολές τῆς τύχης⁹.

1. Εἶναι φανερὴ ἡ ἐπίδραση τῶν ιδεῶν αὐτῶν τοῦ Ἐπαρχοῦ ἀπὸ τίς πλατωνικές ιδέες περὶ ἀρετῆς καὶ παιδείας· βλ. π.χ. *Μένων* 77e, 88c-d, *Πολιτεία* 503 κ.έ., 518b-e, 519.

2. *BH* 1, σ. 278.

3. *Αὐτ.*, 279.

4. «Δεῖ πάντως τὸν καλὸν καὶ ἀγαθὸν ἐσόμενον ἄνθρωπον ἐπιμεληθῆναι ἑαυτοῦ καὶ προπαρασκευάσαι τὴν ψυχὴν· τραφῆναι δεῖ καλῶς εὐθὺς ἐξ ἀπαλῶν ὀνύχων, παιδευθῆναι, διαδαχθῆναι· ταῦτα μόνον ποιεῖ τὸν ἀληθῆ καὶ τέλειον ἄνθρωπον»· *αὐτ.*, 279.

5. *Αὐτ.*, 279.

6. *Αὐτ.*, 280.

7. «Ἄλλ' ἐπειδὴ ἡ τύχης ἐπηρεία, ἡ φθὸν βασκάνου τινὸς δαίμονος, ἢ τυχὸν καὶ διὰ τι μῆνιμα θεῶν, τὸ γένος ἡμῶν, μικροῦ δεῖν ἄπαν, τοσοῦτον ἠτύχηκεν, ὡς ἅμα τοῖς ἐκτὸς λεγομένοις αγαθοῖς, ἐκπεσεῖν ἤδη καὶ τῶν τῆς ψυχῆς, οὐ δύναται βραδίως οὔτε τὸ τῆς διανοίας ὄμμα πτεροῦσαι σχεδὸν οὐδεὶς οὔτε τὸν λογισμὸν μετεωρῆσαι πρὸς τὴν τοῦ βελτίονος θέαν», *αὐτ.*, 277-278.

8. *Αὐτ.*, 278.

9. *Αὐτ.*, 278.

Γιὰ τὴν ἀπώλεια ὅμως τῶν ἄλλων, τῶν πνευματικῶν ἀγαθῶν, μιᾶς ὁ Ἐπαρχος μὲ πολλὴ δραματικότητα καὶ μὲ δυνατὲς ἐπειτα ρητορικὲς ἀνθυποφορὲς ἀναζητᾷ τὶς αἰτίαι: «Τίς τὰς ἡμῶν ἐσύλησεν ἕξεις; τίς τὰς δυνάμεις ἀπόλεσε; τίς ἀφείλε τὸν ὑγιῆ λόγον; τίς ἀρετὴν; τίς πολιτείας ἐπιστήμην; τίς δίκης γνώσιν καὶ νόμων; τίς τὴν ἐπινοίαν θεῖαν ταῖς ψυχαῖς ἡμῶν ἀνακραθεῖσαν εὐγένειαν ἔσβεσε; τίς ἀπετύφλωσε τὸν νοῦν; τίς βαρβάρων ἀγριωτέρους ἐποίησε; τίς θρεμμάτων ἐλεεινοτέρους;»¹. Καὶ ἀπαντᾷ: Γιὰ τὸν χαμὸ αὐτῶν τῶν ἀγαθῶν δὲν εὐθύνεται κανεὶς ἄλλος, οὔτε ἡ τύχη, οὔτε ἡ Θεῖα Πρόνοια, οὔτε ἡ εἰμαρμένη, οὔτε ἄνθρωπος, βάρβαρος ἢ Ἕλληνας ἢ ὅποιοσδήποτε ἄλλος κακός². Οἱ ἴδιοι ἔσβησαν τὸ παλαιὸν τοῦ πνευματικοῦ φῶς· οἱ ἴδιοι ἔχασαν ὅ,τι χαρακτηρίζει τὸν ἄνθρωπο, τὸν ἀνθρωπισμὸν, καὶ αὐτὸ ἐξαιτίας τῆς ἀδιαφορίας τους³. Καὶ συμπερασματικὰ καταλήγοντας ὁ Ἐπαρχος γράφει γιὰ τὴν ἠθικοπνευματικὴν κατάστασιν τοῦ Ἑλληνισμοῦ: Στὸ παρὸν οἱ Ἕλληνες δὲν εἶναι ὀλοκληρωμένοι ἄνθρωποι ὅπως οἱ πρόγονοί τους. Γι' αὐτὸ δὲν φταίει κανεὶς ἐκτὸς ἀπὸ τοῦ ἴδιου. Ἄλλαξαν γιὰτὶ ἀδιαφορώντας γιὰ τὸν ἑαυτὸν τους ξέφυγαν ἀπὸ τὸν ὀρθὸν δρόμον καὶ σὰν τὸ χαμῆνο πρόβατον ὄρειβατοῦν⁴.

Μετὰ τὴν ἀνάλυσιν αὐτῆς τῆς καταστάσεως ὁ Ἐπαρχος ἐπισημαίνει ὅτι ὑπάρχουν εὐνοϊκὲς προϋποθέσεις γιὰ τὴν ἄνοδον τοῦ Ἑλληνισμοῦ χάρις στὴν παρουσία στὸν οἰκουμένικὸ θρόνον τῆς Κωνσταντινουπόλεως τοῦ Διονυσίου Β', τὴν φήμην τοῦ ὁποῦ διέδωσε στὴν Ἰταλία ὁ μητροπολίτης Καισαρείας Μητροφάνης⁵.

Ὁ ἴδιος ὁ Ἐπαρχος στὸν «Θρήνον» του εἶχε τονίσει ὅτι μόνον ἂν οἱ θεοὶ ἔδιναν σωφροσύνη στοὺς Ἕλληνες καὶ αὐτοὶ ἀγαποῦσαν τὴν παιδείαν θὰ μπορούσαν νὰ λυτρωθοῦν⁶. Ὁ Νικόλαος Μαλαζῆς ἔγραψε ὅτι ὁ Θεὸς «ἤγειρε κέραν σωτηρίας» μὲ τὸν Διονύσιον Β'. Τώρα ὁ Ἐπαρχος βλέπει στὸ πρόσωπον τοῦ Διονυσίου τὸ ὄργανον τοῦ Θεοῦ, καὶ θὰ ἐμπνεύσῃ στοὺς Ἕλληνες τὴν διάθεσιν γιὰ σωφροσύνη καὶ ἐξάνθρωπισμόν καὶ θὰ φέρῃ σὰν τὸν καλὸν ποιμένα τὸ χαμῆνο πρόβατον στὸν σωστὸ δρόμον.

Τέλος ὁ Ἐπαρχος μὲ συντομία προσδιορίζει τὸν τρόπον μὲ τὸν ὁποῖον πρέπει νὰ δράσῃ ὁ Διονύσιος, ὁ ὁποῖος μπορεῖ, μόνον νὰ τὸ ζητήσῃ, νὰ καλέσῃ τοὺς Ἕλληνες σὲ ἀγῶνα ἀρετῆς: Ἀπὸ τοὺς τουρκοκρατούμενους Ἕλληνες, τοὺς βαρεῖς καὶ ἀδιάφορους πρέπει νὰ τοὺς σηκώσῃ καὶ νὰ τοὺς παρακινήσῃ, ἐνῶ τοὺς ἀρνούμενους νὰ τοὺς ἐξαναγκάσῃ ἢ καὶ νὰ τοὺς ἐπιτιμήσῃ μὲ τὸν τρόπον ποὺ γνωρίζει. Ἀπὸ τοὺς ἀπόδημους, πάλιν, Ἕλληνες μπορεῖ νὰ μετακαλέσῃ δασκάλους καὶ νὰ φέρῃ βιβλία γιὰ τὸν ὑπόδουλον Ἑλληνισμόν· θὰ τὰ ἔχη ὅλα αὐτὰ μὲ προθυμίαν⁷. Ἡ κατάληξις αὐτῆς τῆς προσπάθειας τοῦ Διονυσίου θὰ εἶναι εὐτυχής: «εὐδαιμονήσει πάλιν τὸ γένος ἡμῶν ἐπὶ σοῦ»⁸.

Στὰ πλαίσια μιᾶς τέτοιας προσπάθειας γιὰ τὴν ἠθικοπνευματικὴν ἄνοδον τοῦ Ἑλληνισμοῦ ἔρχεται ἄρωγός καὶ ἡ ἐκδοσις τῶν Μηναιῶν. Τὰ ψυχοφελῆ αὐτὰ βιβλία, μὲ τοὺς βίους τῶν ἁγίων καὶ μὲ τὰ ἐγκώμια ποὺ περιέχουν, θὰ ὠφελήσουν πολὺ τὶς ψυχὰς τῶν Ἑλλήνων⁹.

1. Αὐτ., 278-279.

2. Αὐτ., 279.

3. «ἡμεῖς τὸν θεῖον σπινθῆρα τὸν ταῖς ψυχῆς ἡμῶν ἀνακραθέντα σβεννύομεν ἡμεῖς τὸν ἀνθρωπισμὸν ἀπώλεσαμεν.» Ὅταν γὰρ ἑαυτῶν ἀμελῶμεν, τί δεῖ προσδοκᾶν ἄλλο;», αὐτ., 279.

4. Αὐτ., 280.

5. Αὐτ., 280.

6. Βλ. ἀν. σ. 60, σημ. 5.

7. BH 1, σ. 280.

8. Αὐτ., 280.

9. Αὐτ., 281. Γενικὰ γιὰ τὰ Μηναιῶν βλ. τὴν διεξοδικὴν μελέτη τοῦ Α. Παπαδοπούλου - Κερκαμέως, «Σχεδιάγραμμα περὶ τῶν λειτουργικῶν Μηναιῶν ἐξ ἱστορικῆς καὶ κριτικῆς ἐπόψεως», Βυζαντινὰ Χρονικά 1, 1894, 341-388.

Και τελειώνει την επιστολή του ὁ Ἐπαρχος με μιὰ εὐχή: «Ὁ Θεὸς ὁ πάντας οἰκτεῖρων δόξη γε πέρας καὶ τοῖς ἀτυχήμασι τῶν Ἑλλήνων»¹.

Μετὰ τὴν ἀνάλυση τῆς ἐπιστολῆς αὐτῆς τοῦ Ἐπαρχοῦ μπορούμε νὰ διατυπώσωμε μερικὲς διαπιστώσεις:

α) Προβάλλει μιὰ μέθοδος ἐξανθρωπισμοῦ τοῦ ἀνθρώπου, γιὰ τὴν ἐφαρμογὴ ὅμως τῆς ὁποίας ἀπαραίτητη προϋπόθεση εἶναι ἡ βούληση γιὰ σωφροσύνη («Ἐξεστι παντὶ τῷ βουλομένῳ σωφρονεῖν...»).

β) Τὰ μέσα μετὰ τὰ ὁποῖα ἐπιτυγχίνεται ὁ ἐξανθρωπισμὸς εἶναι ἡ κατάλληλη ἀνατροφή καὶ παιδεία. Τὴν πρώτην πρέπει νὰ τὴν φροντίσουν οἱ γονεῖς· γιὰ τὴν δευτέρην πρέπει νὰ ὑπάρχουν σοφοὶ δάσκαλοι καὶ βιβλία.

γ) Οἱ Ἕλληνες ἔχασαν τὸν «ἀνθρωπισμὸν» τους, ἀλλὰ καὶ δὲν ὑπάρχει σ' αὐτοὺς ἡ βούληση τῆς σωφροσύνης.

δ) Ὑπάρχει ὁ πατριάρχης Διονύσιος Β', ὁ ὁποῖος μπορεῖ νὰ ἐμπνεύσῃ στοὺς Ἕλληνες, μετὰ ποικίλους τρόπους, τὴν διάθεση σωφροσύνης, ὥστε ν' ἀκολουθήσουν τὸν δρόμον τοῦ ἐξανθρωπισμοῦ τους, ἀλλὰ καὶ νὰ βοηθήσῃ τὴν προσπάθειαν αὐτὴ τῶν Ἑλλήνων μετὰ τὴν μετάκληση δασκάλων καὶ τὴν ἀγορὰ βιβλίων ἀπὸ τὴν Εὐρώπην. Ἄν συντονιστοῦν ὅλες αὐτὲς οἱ ἐκδηλώσεις «εὐδαιμονήσῃ πάλιν τὸ γένος ἡμῶν».

ε) Ὁ Ἐπαρχος μετὰ τὴν ἐπιστολήν του διατυπώνει, σχετικὰ μετὰ τὸ θέμα τοῦ ἐξανθρωπισμοῦ τοῦ ἀνθρώπου, μιὰ μέθοδο πραγματώσεως τοῦ σκοποῦ αὐτοῦ· ὀνομάζει ἀκόμη τὰ μέσα (ἀνατροφή, παιδεία) καὶ τὰ ὄργανα (γονεῖς, δάσκαλοι), μετὰ τὰ ὁποῖα θὰ ἐφαρμοστῇ αὐτὴ ἡ μέθοδος· ἀλλὰ ἀποσιωπᾷ τὸ εἶδος τῶν ἐφοδίων (δηλαδὴ τὸ περιεχόμενον τῆς ἀγωγῆς καὶ τῆς παιδείας), μετὰ τὰ ὁποῖα πρέπει νὰ ἐξοπλιστῇ ὁ τρόφιμος γιὰ νὰ πορευθῇ πρὸς τὸν ἐξανθρωπισμὸν του, καθὼς καὶ τὸν τρόπο, μετὰ τὸν ὁποῖον αὐτὰ τὰ ἐφόδια θὰ μετοχευεθοῦν στοὺς τροφίμους.

στ) Ἡ περιγραφή ἀπὸ τὸν Ἐπαρχο τοῦ ἀνθρώπινου ἰδεώδους — «καλὸς καὶ ἀγαθὸς»², «φυτὸν οὐράνιον, θεῖον ὄντως ἀπόσπασμα»³, «κατ' εἰκόνα καὶ ὁμοίωσιν τοῦ Θεοῦ»⁴ —, καθὼς καὶ τὸ ἐνδιαφέρον του γιὰ τὴν ἀρμονικὴ ἀνάπτυξιν σώματος καὶ ψυχῆς μετὰ τὸν συνδυασμὸν μιᾶς κατάλληλης διατροφῆς, ἀγωγῆς καὶ μαθήσεως, μᾶς τοποθετεῖ μπροστὰ σὲ μιὰ σύζευξιν τοῦ ἑλληνοχριστιανικοῦ ἰδεώδους, ἀλλὰ δὲν μᾶς περιγράφει καὶ τὴν τακτικὴν μετὰ τὴν ὁποῖαν πραγματώνεται αὐτὸ τὸ ἰδεῶδες. Ἄλλὰ οὔτε καὶ ἡ ἔκδοσις τῶν Μηναιῶν — βιβλία ἐκκλησιαστικὰ καὶ μάλιστα λειτουργικὰ, ποὺ προβάλλουν ὡς συμβολὴ στὴν

1. ΒΗ 1, σ. 281.

2. Αὐτ., 279.

3. Αὐτ., 280.

4. Αὐτ., 278.

προσπάθεια ἐξανθρωπισμοῦ τῶν Ἑλλήνων — μπορεῖ νὰ μᾶς δώσῃ μιὰ ἀσφαλῆ βάση γιὰ τὸ πῶς αἰσθάνεται ὁ Ἐπαρχος, ὁ μέγας αὐτὸς ἑλληνοεὐρωπαϊκὸς, τὸν συνδυασμὸ τοῦ ἑλληνοχριστιανικοῦ πνεύματος.

ζ) Τέλος ἐπισημαίνεται ὅτι οἱ παιδευτικὲς αὐτὲς ιδέες τοῦ Ἐπαρχοῦ ξεκινοῦν ἀπὸ τὴν κορυφή, ὅπως συνέβαινε καὶ κατὰ τὴν βυζαντινὴ παράδοση. Δηλαδή ἀναγνωρίζεται τὸ δικαίωμα ἀλλὰ καὶ ἡ δυνατότητα ν' ἀνασυρθῇ τὸ μεγάλο πλῆθος ἀπὸ τὴν ὁποιαδήποτε κατάστασή του καὶ νὰ πειθαναγκαστῇ νὰ ἀκολουθήσῃ ἕναν δρόμο, ποῦ τοῦ ὑποδεικνύει ὁ φορέας τῆς παιδείας. Ἔτσι ἐπιδιώκεται ἕνα ἀνέβασμα σὲ πνευματικὸ κόσμο, ποῦ κρίνει ἀναγκαῖο γιὰ τὸν ἐξανθρωπισμὸ ἢ κορυφή. Αὐτὸ ὅμως σημαίνει ὅτι ὁ τρόπος ἐπαφῆς ἀνάμεσα στὸν παιδεύοντα καὶ στὸν παιδευόμενο ἄνθρωπο παραμένει ὁ ἴδιος ὅπως ἦταν καὶ στὸ παρελθόν.

Γενικά ἡ ἐπιστολὴ αὐτὴ τοῦ Ἐπαρχοῦ εἶναι πολὺ σημαντικὴ καὶ οἱ ιδέες του ἀποτελοῦν μεγάλη προσφορά στὴν ἱστορία τῆς παιδείας. Οἱ ἐλλείψεις στὸ σύστημα ποῦ παρουσιάζει ὀφείλονται, πιστεύομε, ὄχι στὴν ἄγνοια τοῦ θέματος, ἀλλὰ στὸ ὅτι δὲν σκοπεύει ὁ Ἐπαρχος στὴν παρουσίαση ἑνὸς ολοκληρωμένου προγράμματος παιδείας, ἀλλὰ γράφει γι' αὐτὸ τὸ θέμα εὐκαιριακά, ἐφόσον ὁ βασικὸς του στόχος εἶναι ἡ διάδοση στὴν Ἀνατολικὴ Ἐκκλησίᾳ τῶν Μηναίων, τῶν ὁποίων τὴν ἔκδοση προλογίζει μὲ τὴν ἐπιστολὴ του αὐτή.

6. ΜΙΑ ΕΠΙΣΤΟΛΗ - ΠΡΟΣΚΛΗΣΗ ΤΟΥ ΔΙΟΝΥΣΙΟΥ Β' ΠΡΟΣ ΤΟΝ ΕΡΜΟΔΩΡΟ ΛΗΣΤΑΡΧΟ

Ἀναφορικά, τώρα, μὲ τὸ θέμα μετακλήσεως Ἑλλήνων δασκάλων ἀπὸ τὴν Δύση, ἔχομε τὴν ἀχρονολόγητὴ ἐπιστολὴ τοῦ Διονυσίου Β' πρὸς τὸν μεγάλο ἑλληνοεὐρωπαϊκὸν ἐποχῆς αὐτῆς Ἐρμόδωρο Λήσταρχο¹.

Ἀπὸ τὴν ἐπιστολὴ αὐτὴ μὲ τὴν ἐπιγραμματικὴν λιτότητα μποροῦμε νὰ καταλάβωμε τὴν ἰδεολογικὴν βάση ἀλλὰ καὶ τὸ πνεῦμα μὲ τὸ ὁποῖο ὁ Διονύσιος Β' ἀντιμετωπίζει τὸ παιδευτικὸ πρόβλημα τῶν Ἑλλήνων τῆς ἐποχῆς του.

1. Ἐπειδὴ ἡ ἐπιστολὴ εἶναι σύντομη, ἀλλὰ καὶ πολὺ ἐνδιαφέρουσα, τὴν ἀναδημοσιεύομε ἀπὸ τὸν *Ἑλληνομνημονα*, σ. 597-598: «Διονύσιος ἐλέω Θεοῦ ἀρχιεπίσκοπος Κωνσταντινουπόλεως νέας Ῥώμης καὶ οἰκουμηνικὸς πατριάρχης. Ἐγὼ περιποθήτω υἱῶν κατὰ πνεῦμα τῆς ἡμῶν μετριότητος Ἐρμόδωρον Ληστάρχον εἰρήνην καὶ υἰγιαίνοντα ἀπὸ Θεοῦ καὶ Παντοκράτορος. Ὅτι Ἑλλήνων εἶ καὶ σοφίαν μετιών, πάσαι μὲν ἢ φήμη πέπεικεν ἡμᾶς, οὐχ ἥμισυ δὲ καὶ νῦν, τοῦ ἱερωτάτου μητροπολίτου Ναυπλίας καὶ Μιχαήλου τοῦ Σοφιστοῦ πολλὰ διεξιόντος σοῦ πέρι. Ὅπως οὖν μηδὲν ἐλπίσας ἔλθης ὡς ἡμᾶς, τῶν αὐτῶν τοῖς ὁμογενέσι μεθέξων, ὧν Λατίνους προσισχόμενος ἀπολαύεις· ἐκεῖνοι μὲν γὰρ καὶ ἄλλους ἔχουσι τοὺς ἐκ παιδεύοντα· Ἑλληνας δὲ οὐκ ἔτι· ἐν δίκῃ μὲν τ' ἂν μᾶλλον ἐπαινοῖτο, τὸ πτώσειν ἀπειλοῦν ὑπερείδων, ἢ τὸ βεβηρότι καὶ ἀσφαλεῖ προστιθέμενος».

Στήν ἐπιστολή αὐτή ὁ Διονύσιος χρησιμοποιοῖ τοὺς ὄρους "Ἕλληνας, "Ἑλληνες, Λατῖνοι. Δεχόμεστε ὅτι οἱ ὄροι αὐτοὶ χρησιμοποιοῦνται ἐδῶ ὄχι τόσο μὲ φυλετικὸ ἢ γεωγραφικὸ περιεχόμενο, ἀλλὰ μὲ ἰδεολογικὸ περιεχόμενο, στὸ ὁποῖο τὴν κυρίαρχη θέση ἔχει τὸ θρησκευτικὸ δόγμα. "Ἕλληνες εἶναι οἱ τοῦ ὀρθόδοξου δόγματος "Ἕλληνες (rito Greco), ἐνῶ Λατῖνοι οἱ τοῦ καθολικοῦ δόγματος Εὐρωπαῖοι (rito Romano). Ἐπομένως, ὅταν γράφῃ ὁ πατριάρχης Διονύσιος στὸν Ζακύνθιο σοφὸ Ἐρμόδωρο Λήσταρχο, πὼς εἶναι πεπεισμένος ἀπὸ φῆμες στὸ παρελθόν, ἀλλὰ καὶ στὸ παρὸν ἀπὸ τὸν μητροπολίτη Ναυπλίου¹ καὶ ἀπὸ τὸν Μιχαὴλ Σοφιανό², «ὅτι "Ἕλληνας εἶναι», ὑπονοεῖται ὅτι ὁ Ἐρμόδωρος ἐμφορεῖται ἀπὸ ἑλληνικὲς ἰδέες, δηλαδὴ ἀπὸ ὀρθόδοξες χριστιανικὲς ἰδέες. Ἡ διασάφηση αὐτὴ εἶναι ἀπαραίτητη, γιὰ νὰ κατανοηθῇ καλύτερα τὸ πνεῦμα τοῦ πατριάρχου Διονυσίου, ὁ ὁποῖος θέλει νὰ συγκρατήσῃ ἀπὸ μεγαλύτερη πτώση τὸν ὑπόδουλο Ἑλληνισμό, χωρὶς ὅμως νὰ θέσῃ σὲ κίνδυνο τὸ ὀρθόδοξο χριστιανικὸ πνεῦμα.

Στὴν ἐπιστολή του λοιπὸν ὁ Διονύσιος ὑπόσχεται, γιὰ νὰ κατανικήσῃ τοὺς δισταγμοὺς τοῦ Ἐρμόδωρου, ὅτι ὅσα ἀπολαμβάνει κοντὰ στοὺς Λατῖνους, τὰ ἴδια θὰ ἀπολάβῃ κοντὰ στοὺς «ὁμογενεῖς» του· τοῦ τονίζει πόσο ἀναγκαῖα εἶναι ἡ παρουσία του στὴν Ἑλλάδα, ἐνῶ οἱ Λατῖνοι ἔχουν καὶ ἄλλους «τοὺς ἐκπαιδεύσαντας»· τέλος, ἐγγίζοντας τὴν ἠθικὴ πλευρὰ τοῦ θέματος, τοῦ γράφει ὅτι θὰ ἦταν πιὸ ἀξιέπαινος ἂν στήριζε ἐκεῖνο ποὺ κινδυνεύει νὰ γκρεμισθῇ, παρὰ ἂν προτιμοῦσε ἐκεῖνο ποὺ εἶναι γερὰ θεμελιωμένο καὶ ἀσφαλισμένο.

Εἶναι ἀλήθεια ὅτι τὸ περιεχόμενο τῆς ἐπιστολῆς αὐτῆς εἶναι ἐλλιπὲς καὶ ἀόριστο. Δὲν ὑπάρχει σαφὴς πρόταση γιὰ τὸν ἐρχομὸ τοῦ Ἐρμόδωρου στὴν Κωνσταντινούπολη, οὔτε ποιά ἀκριβῶς θὰ εἶναι ἡ ἀποστολή του, οὔτε τί συγκεκριμένα θὰ «ἀπολάβῃ» κοντὰ στοὺς ὁμογενεῖς. Φαίνεται ὅμως ὅτι ἡ ἀποτελεῖ συνέχεια μιᾶς ἄλλης, ἄγνωστης ἀκόμη, ἀναλυτικότερης ἐπιστολῆς ἢ, τὸ πιθανότερο γιὰ μᾶς, οἱ λεπτομέρειες ἀνακοινώθηκαν προφορικὰ στὸν Ἐρμόδωρο ἀπὸ τὸν φορέα τῆς ἐπιστολῆς αὐτῆς.

1. Πρέπει νὰ πρόκειται γιὰ τὸν μητροπολίτη Γερμανό, ὁ ὁποῖος ἐξελέγη σὲ ἀντικατάσταση τοῦ προκατόχου του Δωροθέου, πρώτου μητροπολίτη Ναυπλίου (βλ. Π. Ζερλέντη, «Ἀναστάσις τῆς μητροπόλεως Ἁργους καὶ Ναυπλίας κατὰ τὸ 1541», *Ἀθηνᾶ* 27, 1915, 202-207). Ἡ ἐκλογή τοῦ Γερμανοῦ ἔγινε κατὰ τὴν περιοδεία τοῦ Διονυσίου Β' στὴν Πελοπόννησο, πιθανὸν τὴν ἀνοιξὴ τοῦ 1550, μετὰ τὴν σύνοδο ποὺ ἔκρινε τὸν λατινισμό του (βλ. ἀν. σ. 65, σημ. 5)· λεπτομέρειες τῆς ἐκλογῆς βλ. Ἐλ. Ζαχαριάδου, «Ἡ πατριαρχία τοῦ Διονυσίου Β' σὲ μιὰ παραλλαγὴ τοῦ Ψευδο-Δωροθέου», *Θησαυρίσματα* 1, 1962, 149-152, στ. 197-290). Θεωροῦμε ἀπίθανο νὰ πρόκειται γιὰ τὸν Δωροθέο, γιὰτὶ οἱ σχέσεις αὐτοῦ τοῦ μητροπολίτη ἦταν πολὺ ἐχθρικές μετὰ τὸν Διονύσιο Β' (βλ. Ζαχαριάδου, σ. 146-149, στ. 17-190), καὶ εἶναι ἀδύνατο ὁ πατριάρχης νὰ ζήτησε ἀπ' αὐτὸν πληροφορίες γιὰ τὸν Ἐρμόδωρο.

2. Γιὰ τὸν Μιχαὴλ Σοφιανὸ βλ. *BH* 2, σ. 167-176, ὅπου (σ. 168) χαρακτηρίζεται «iuvenis graecarum litterarum peritissimus» καὶ «iuvenis valde doctus et optimus».

Διαφωτιστικὴ γιὰ τὸ γεγονὸς αὐτὸ τῆς προσκλήσεως τοῦ Ἑρμοδώρου ἀπὸ τὸν οἰκουμενικὸν Πατριάρχην εἶναι ἡ ἕμμετρον ἀφιερωτικὴ ἐπιστολὴ τοῦ Ἰωάννη Μινδονίου πρὸς τὸν Διονύσιον Β', ἡ ὁποία ὑπάρχει στὴν ἐκδοσὴ τῶν Μηναίων Ἰουνίου τοῦ 1558². Μὲ συντομία αὐτὸ εἶναι τὸ περιεχόμενόν της:

Δίσεκτοι χρόνοι ἀφάνισαν τὴν πνευματικὴν δόξαν τῆς Ἑλλάδος καὶ ἀπλώθηκε ἡ βαρβαρότητα, γιὰτὶ ἔφυγαν οἱ Μοῦσαι καὶ ἤρθε τὸ βάρβαρον ὀθωμανικὸν ἔθνος, ὀλέθριον γιὰ τὴν πί-

1. «Ἰωάννης ὁ Μινδόνιος τῷ ἀγιωτάτῳ ἀρχιερεὶ Κωνσταντινουπόλεως κυρίῳ Διονυσίῳ εὖ πράττειν», *BH* 2, σ. 187.

2. Ἡ ὀρθὴ χρονολόγησις τῆς πρώτης ἐκδόσεως τοῦ στιχοῦργήματος αὐτοῦ κρίνεται ἀπαραίτητη, γιὰτὶ συνδέεται μὲ τὸν χρόνον ἀφίξεως τοῦ Ἑρμοδώρου Ληστάρχου στὴν Κωνσταντινούπολη μετὰ τὴν γνωστὴν μᾶς πρόσκλησιν ἀπὸ τὸν πατριάρχην Διονύσιον Β'. Ὅπως ὑποδηλώνεται στὸ στιχοῦργημα, αὐτὸ ἀποτελεῖ ἀφιέρωσις στὸν Διονύσιον σὲ ἐκδοσὴ Μηναιῶν· ὁ Διονύσιος ὅμως πατριαρχεῖει ὡς τὸ 1556 (βλ. Κ. Μέρτζιου, «Πατριαρχικά ἔτι ἀνεκδοτοὶ πληροφορίαι σχετικαὶ πρὸς τοὺς πατριάρχας Κωνσταντινουπόλεως ἀπὸ τοῦ 1556-1702», *Πραγματεῖαι Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν* 15, 1951, δ', σ. 1, σημ. 1)· ἐπομένως ἐδῶ ἔχομε μίαν ἐπανέκδοσιν τοῦ στιχοῦργήματος ἀπὸ παλαιότερον τοῦ 1556 Μηναιῶν, κατὰ τὸν τρόπον τῆς ἐπανέκδόσεως ἐπιστολῆς τοῦ Ἰω. Μινδονίου πάλιν πρὸς τὸν Διονύσιον, ποὺ ὑπάρχει σὲ Μηναιῶν Φεβρουαρίου τοῦ 1551 (*BH* 2, ἀριθ. 242) καὶ σὲ Μηναιῶν Σεπτεμβρίου τοῦ 1556 (*BH* 4, ἀριθ. 630). Παρόμοια ἐπανέκδοσιν μικροῦ ἀφιερωτικοῦ ποιήματος τοῦ Μινδονίου πρὸς τὸν Διονύσιον ὑπάρχει ἀκόμη σὲ Μηναιῶν Ὀκτωβρίου, Δεκεμβρίου καὶ Ἰανουαρίου τῶν ἐτῶν 1566, 1568, 1568 ἀντιστοίχως (*BH* 4, ἀριθ. 631, 656, 662). Μὲ βάση, τώρα, τὴν *Bibliographie Hellénique* τοῦ Legrand διαπιστώσαμε ὅτι στὴν ἐκδοσὴ Μηναιῶν τῶν ἀδελφῶν Spinelli ὑπάρχουν δύο σειρές: Ἡ πρώτη καλύπτει μίαν τετραετίαν (1548-52) μὲ διορθωτὴ τὸν Νικόλαον Μαλαξό, ὁ ὁποῖος δὲν κατονομάζεται παρὰ μόνον στὴν προλογικὴν, γνωστὴν μᾶς, ἐπιστολὴν τοῦ Ἐπάρχου, (τ. 1, ἀριθ. 121, τ. 2, ἀριθ. 241, 242, τ. 3, ἀριθ. 484, 485, 486, 494, 495, τ. 4, ἀριθ. 535), ἐνῶ ἡ δευτέρη, μὲ διορθωτὴ τὸν πάντα μνημοευόμενον Γρηγόριον Μαλαξό, ἐκδίδεται τὸ 1558 (τ. 2, ἀριθ. 252-257). Τὸ τελευταῖον, γνωστὸν μᾶς, Μηναιῶν τῆς πρώτης σειράς εἶναι τοῦ Ἰανουαρίου μὲ ἡμερομηνίαν ἐκδόσεως 9 Φεβρ. 1552, τὴν ὁποία καὶ ὀρίζομε ὡς *terminus ante quem* στὸ θέμα μᾶς. Καὶ ἐπειδὴ τὸ στιχοῦργημα τοῦ Μινδονίου, ὅπως δείχνει τὸ περιεχόμενόν του, προϋποθέτει τὴν ἐπιστολὴν-πρόσκλησιν τοῦ Διονυσίου Β' πρὸς τὸν Ἑρμόδωρον Ληστάρχον, τὴν ὁποία τοποθετήσαμε μετὰ τὴν ἀνοιξὴν τοῦ 1550 (βλ. ἀν. σ. 74 σημ. 1), καθὼς καὶ τὴν ἀποδοχὴν τῆς προσκλήσεως ἀπὸ τὸν Ἑρμόδωρον καὶ τὴν ἀναχώρησίν του στὴν Κωνσταντινούπολη, γι' αὐτὸ ὡς *terminus post quem* θεωροῦμε τὰ μέσα τοῦ 1550. Μποροῦμε ὅμως νὰ περιορίσωμε περισσότερον τὸ *terminus ante quem*: τοῦ Ἑρμοδώρου Ληστάρχου ὑπάρχει μίαν ἀχρονολόγητην ἐπιστολὴν (*Ἑλληνομνήμων*, σ. 598-599), συστατικὴ — αὐτὴν ἐπιστολὴν σοὶ κομίζων οὗτος τῶν παρ' ἐμοὶ φοιτησάντων εἰς ἐστὶκαὶ τῆς Ἑλλάδος φωστήρ — πρὸς τὸν Λάζαρον Buonamici, ὁ ὁποῖος ὅμως εἶναι ἤδη νεκρὸς στὴς 11 Φεβρ. 1552 (*BH* 1, σ. 258)· ἡ ἐπιστολὴ δηλαδὴ εἶναι προγενέστερη ἀπὸ τὴν ἡμερομηνία αὐτή, καὶ φυσικὰ ἀρκετὰ προγενέστερη ἀφοῦ συστήνει θερμὰ Ἑλληνα μαθητὴν του, πράγμα ποὺ ὑποδηλώνει ὅτι ἀπὸ καιρὸν πιά βρισκεται ὁ Ἑρμόδωρος στὴν Ἑλλάδα, ἤτοι πρὶν ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 1551. Ἔτσι συμπερασματικὰ καταλήγομε ὅτι τὸ στιχοῦργημα αὐτό, ἀλλὰ καὶ ὁ ἔρχομός του Ἑρμόδωρου στὴν Κωνσταντινούπολη μετὰ τὴν πρόσκλησίν του ἀπὸ τὸν Διονύσιον, μπορεῖ νὰ τοποθετηθῇ στὸ διάστημα ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 1550 ὡς τὰ μέσα πάλιν τοῦ 1551.

στη και την σοφία. Ὁ Διονύσιος ἕμως, ὁ ἱεροφάντης, ὁ ἔκγονος θείας φυταλιῆς, ὁ ἐπιχθόνιος μέγας Ἑρμῆς, ἡ δόξα τῆς Ἑλλάδος («φῦλα κυδαίνεις Ἑλλάδος ἡγαθέης»), πῆρε ἀπὸ τὴν Παλλάδα Ἀθηναῖα καὶ νοῦ καὶ ἐξουσία¹ «ἤθεα καὶ γνῶσιν βάρβαρον ἐξελάαν». Γι' αὐτὸ καὶ «κέκληκας φιλέων ὡς σὸν παῖδα» — τὸν Ἑρμόδωρο Λήσταρχο — «Μουσῶν ἐλλαδικῶν χ' ἐσπερίων τρέφμιον· ῥήτορα δ' ἐξαπέφηνας», γράφει χαρακτηριστικὰ ὁ Μινδόνιος. Μὲ τὸν Ἑρμόδωρο λοιπὸν, τοῦ ὁποῦ ὑπῆρξε στὸ παρελθὸν μαθητῆς, ὁ Μινδόνιος στέλνει στὸν Διονύσιον ὡς προσφορά «τάδε γράμματα καὶ βίβλον», «λείψανα ἐκ μελέτης πεπονημένα»².

Τὸ στιχοῦργημα αὐτὸ τοῦ Μινδονίου συγγενεῦει πολὺ καὶ στὴν μετρικὴ μορφή καὶ στὸ ἀρχαϊόπρεπο πνεῦμα μὲ τὸν *Θοῖνον εἰς τὴν Ἑλλάδος καταστροφὴν* τοῦ Ἐπάρχου, ἐνῶ ὡς πρὸς τὸ περιεχόμενον εἶναι ταυτόσημο σχεδὸν μὲ τὴν ἐπιστολὴ πού ἀναλύσαμε τοῦ Ἐπάρχου πρὸς τὸν Διονύσιον Β'. μόνον πού ἐδῶ οἱ χαρακτηρισμοὶ γιὰ τὸν Διονύσιον εἶναι πιὸ θερμοὶ καὶ οἱ ἐλπίδες γιὰ τὴν συμβολὴ του στὴν πνευματικὴ ἀναγέννηση τῆς Ἑλλάδος μεγαλύτερες· ἴσως γιὰτὶ εἶχε ἤδη προσκαλέσει μὲ τὴν ἐπιστολὴ του τὸν Ἑρμόδωρο Λήσταρχο.

Σχετικὰ λοιπὸν μὲ τὸ γεγονός αὐτὸ τῆς προσκλήσεως πληροφοροῦμαστε ὅτι:

α) Ὁ Μινδόνιος γνωρίζει γιὰ τὴν πρόσκληση τοῦ Διονυσίου Β' πρὸς τὸν Ἑρμόδωρο καὶ μάλιστα φαίνεται νὰ ἔχη διαβάσει καὶ τὴν ἴδια τὴν ἐπιστολὴ πού ἀναλύσαμε ἢ — λιγότερο πιθανό — μιὰ ἄλλη ἄγνωστὴ μας ἀνάλογη ἐπιστολὴ τοῦ πατριάρχη μὲ τὴν ἴδια προσφώνηση, «ἀγαπημένο μου παιδί», πρὸς τὸν Ἑρμόδωρο: «Τῷ περιποθῆτω υἱῷ... Ἑρμοδώρω...» (Διονύσιος)³ — «κέκληκας φιλέων ὡς σὸν παῖδ', ἱεροφάντα,... (Ἑρμόδωρον)» (Μινδόνιος).

β) Ὁ Μινδόνιος γνωρίζει ὅτι στὴν ἀόριστη ὑπόσχεση τῆς ἐπιστολῆς γιὰ «ἀπολαβές» τοῦ Ἑρμοδώρου, ὁ Διονύσιος ἔταξε νὰ τὸν κάνη ῥήτορα τῆς Ἐκκλησίας («ῥήτορα δ' ἐξαπέφηνας...»).

γ) Ὁ Ἑρμόδωρος ἔρχεται στὴν Κωνσταντινούπολη φέρνοντας μαζί του ὡς δῶρο τοῦ μαθητῆ του Μινδονίου πρὸς τὸν Διονύσιον Β' τὸ στιχοῦργημα αὐτὸ μαζί καὶ ἀντίτυπο τοῦ βιβλίου-Μηναίου πού ἐκδόθηκε.

Ποιῆς ὑπῆρξαν — ἀν ὑπῆρξαν βέβαια — οἱ συγκεκριμένες ἐνέργειες τοῦ Διονυσίου Β' στὴν Κωνσταντινούπολη γιὰ τὴν τόνωση τῆς καλλιέργειας τῶν γραμμάτων στὰ πλαίσια τῆς Πατριαρχικῆς Σχολῆς, παρουσιάζει ὡς θέμα πολὺ ἐνδιαφέρον, ἀλλὰ λείπουν ἀκόμη τὰ ἀναγκαῖα στοιχεῖα. Τὸ ἴδιο μᾶς εἶναι ἄγνωστη καὶ ἡ παιδευτικὴ δράση τοῦ Ἑρμοδώρου μετὰ τὸν ἐρχομὸ του στὴν Κωνσταντινούπολη. Γιὰ τὴν ἀτμόσφαιρα πού ἐπικρατεῖ ἐδῶ αὐτὴ τὴν ἐποχὴ στὰ πνευματικὰ ζητήματα, διαφωτιστικὴ εἶναι ἡ μακροσκελὴς ἐπιστολὴ τοῦ Ἑρμοδώρου πού πρόσφατα δημοσίευσε ὁ F. M. Pontani, «Una lettera inedita

1. «Σοὶ δ' οὖν Παλλάς ἔδωκε νόον καὶ ἀτέρμονα κύκλον», *BH* 2, σ. 187.

2. «ῶ πάρα φοιτήσας σοὶ τάδε γράμματα πέμπω || καὶ βίβλον ἡμεδαπῶν βάρβιτον ἱερέων», αὐτ.

3. Βλ. ἀν. σ. 73, σημ. 1.

di Listarchos», *Byzantion* 33, 1963, 427-447¹. Ἀλλὰ αὐτὸ τὸ τελευταῖο εἶναι θέμα πού ξεφεύγει πιά ἀπὸ τὰ πλαίσια τῆς μελέτης αὐτῆς.

7. ΣΥΝΟΠΤΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

Ἀπὸ τὴν ἄλωση ὡς τὸ 1540 περίπου ὑπάρχει μιὰ προσοδευτικὰ ἀξιόλογη ἠθικοπνευματικὴ κατάπτωση τοῦ Ἑλληνισμοῦ, ἡ ὁποία ὀρθνητικὰ ἀντιμετωπίζεται ἀπὸ τοὺς Ἑλληνας λογίους μὲ τὸ διστάμενο πνεῦμα ἄλλοτε τοῦ ἑλληνικοῦ καὶ ἄλλοτε τοῦ χριστιανικοῦ ἀνθρωπισμοῦ καὶ μὲ χαρακτηριστικὰ τὴν μονομέρεια, τὴν παραγνώριση τῆς ἱστορικῆς πραγματικότητος καὶ τὴν σύγκριση τῶν ὑπόδουλων Ἑλλήνων μὲ τὸ ἐξιδανικευμένο παρελθόν.

Ἀντίθετα, γιὰ τὴν περίοδο 1540-50 οἱ εἰδήσεις μᾶς ἔδωσαν μιὰ ἠθικοπνευματικὴ πτώση παγιωμένη πιά, μὲ κρίσεις ὅμως πιὸ ρεαλιστικῆς, πιὸ ἡρεμῆς, ἀλλὰ καὶ πιὸ ἀξιοπρόσεκτες, γιὰτὶ περιέχουν τώρα καὶ τὸν προβληματισμὸ τῆς θεραπείας. Τονίζεται ἡ ἠθικοπνευματικὴ πτώση σὰν μιὰ ἐνόητα αἰτία καὶ ἀποτελέσματος: Ὑπάρχει ἠθικὴ πτώση, γιὰτὶ ὑπάρχει πνευματικὴ πτώση· ἂν ὑπάρξῃ πνευματικὴ ἀνοδος, θὰ σημειωθῇ καὶ ἠθικὴ ἀνοδος.

Χωρὶς βέβαια στὶς εἰδήσεις αὐτὲς νὰ ἔχῃ διατυπωθῇ μὲ πληρότητα ἡ τακτικὴ, μὲ τὴν ὁποία ὁ Ἑλληνισμὸς μπορεῖ ν' ἀνεβῇ πνευματικὰ — διατυπώθηκε μόνον γενικὴ μέθοδος, τοῦ Ἐπάρχου, καὶ ἐκφράστηκαν πολλὲς ἐλπίδες χάρις στὴν παρουσία στὸν οἰκουμενικὸ θρόνον τοῦ Διονυσίου Β' —, ἔχει περιγραφῆ, γενικὰ βέβαια ἀλλὰ ἀρκετὰ διαφοριστικὰ, τὸ πῶς ἐννοεῖται τώρα ἡ ἠθικὴ πτώση τοῦ Ἑλληνισμοῦ. Ἔτσι αὐτὴ συνδέεται ὄχι μὲ τὴν πρακτικὴ τῶν ἐξωτερικῶν ἐκδηλώσεων τοῦ χριστιανοῦ, ἀλλὰ μὲ τὴν ἐσωτερικὴ ὀργάνωση τοῦ ἀνθρώπου. Πτώση χαρακτηρίζεται ἡ ἀδυναμία του νὰ ξεχωρίσῃ τὸ ἀληθινὰ καλὸ ἀπὸ τὸ κακὸ, πτώση ἡ ἀποκλειστικὴ του προσκόλλησις στὰ ὑλικά ἀγαθὰ, μὲ ὅλες τὶς κακὰς ἐκδηλώσεις γιὰ τὴν ἀπόκτηση αὐτῶν τῶν ἀγαθῶν. Πτώση, τέλος, γενικὰ θεωρεῖται ἡ ἀπώλεια τοῦ ἀνθρωπισμοῦ ἀπὸ τοὺς Ἑλληνας.

Τὸ ἐξαιρετικὰ ἔπειτα ἐνδιαφέρον ἀπὸ τὴν περιγραφή στὶς εἰδήσεις αὐτὲς τοῦ ἀνθρώπινου ἰδεώδους, τοῦ ἀνθρωπισμοῦ, εἶναι ὅτι στὴν σύνθεσιν αὐτοῦ τοῦ ἰδεώδους διαφαίνεται ἡ συνεργασία καὶ ἡ σύμπραξις καὶ τοῦ ἀρχαίου ἑλληνικοῦ καὶ τοῦ χριστιανικοῦ πνεύματος.

Ὅτι ὑπάρχει μιὰ βεβαιωμένη ἠθικὴ παρακμὴ τοῦ ὑπόδουλου Ἑλληνισμοῦ ἀπὸ τὴν ἄλωση ὡς τὸ τέλος τῆς ἐποχῆς αὐτῆς πού ἐξετάζομε, δὲν ὑπάρχει ἀντίρρηση. Ἡ δουλεία μὲ τὶς ὀδυνηρὰς τῆς συνέπειες, ἡ ὁποία μετέβαλε τὴν

1. Ἀπευθύνεται πρὸς τὸν Θεοφάνη Ἐλεαβοῦλκο καὶ εἶναι ὑβριστικὴ γι' αὐτόν. Μὲ ἀνάλογο ὑβριστικὸ πνεῦμα δύο ἐπιστολές — μιὰ πολὺ μεγάλη καὶ ἄλλη μικρὴ — τοῦ Θεοφάνη Ἐλεαβοῦλκου πρὸς τὸν Ἐρμόδωρο Λήσταρχο βλ. *Ἑλληνομνήμων*, σ. 605-617.

ζωὴ τῶν Ἑλλήνων σὲ μιὰ ἀσταμάτητη ἀγωνία καὶ σ' ἓναν ἀδυσώπητο ἀγώνα ἐπιβιώσεως, ἦταν μοιραῖο νὰ ἐπηρεάση καὶ τὸν ψυχικὸ τους κόσμον καὶ νὰ τοὺς ὀπλίση μὲ τὰ στοιχεῖα ἐκεῖνα ποὺ ἐνίσχυσαν τὴν ἄμυνά τους καὶ τὴν προσπάθεια ἐπιβιώσεώς τους. Αὐτὸ ὅμως εἶχε ὡς συνέπεια ν' ἀπωθήσουν τὸν ἐσωτερικὸ, τὸν πνευματικὸ τους ἑαυτό, καὶ ν' ἀπομακρυνθοῦν ἀκόμη περισσότερο ἀπὸ τὸν τύπο τοῦ «καλοῦ κάγαθοῦ» καὶ τοῦ «κατ' εἰκόνα καὶ ὁμοίωσιν τοῦ Θεοῦ» ἀνθρώπου.

[Προσθήκη τυπογραφικῶν δοκιμίων]. Ὁ κ. Λ. Πολίτης μοῦ ὑποδεικνύει, σχετικὰ μὲ τὴν ἐπιστολὴ τοῦ Νικολάου Μαλαξοῦ (σ. 62), πὼς ὁ Θεοδόσιος Ζυγομαλάς ἀσφαλῶς δὲν ἔγραψε τις φλάγρα ἀλλὰ τυφλάγρα (δηλ. τυφλότητα), μεταφράζοντας κατὰ λέξη τὸ τύφλωσιν τοῦ ἀρχαιοελληνικοῦ κειμένου. Ἡ λέξις συνηθίζεται καὶ σήμερα (τὴν ἔχει π.χ. τὸ Λεξικὸν Δημητράκου) καὶ μαρτυρεῖται στὸν Ἑρωτόκριτο (βλ. Γλωσσ. Ξανθουδίδη) καὶ σὲ ἄλλα παλαιότερα κείμενα, θὰ ἦταν ὅμως ἄγνωστη στὸν Κρούσιο ποὺ τὴν στραβοδιάβασε.

Θεσσαλονίκη

ΠΑΝΑΓ. Χ. ΖΙΩΓΑΣ

[Συνεχίζεται στὸ 2ο τεῦχος]